

Erken Cumhuriyet dönemi imtiyazlı şirketlerde işgücü meselesi: yabancı ve gayrimüslim işgücünün tasfiyesi

The issue of labour force in concessionary companies in the early republican era: liquidation of foreign and non-Muslim labour

Gönderim Tarihi / Received: 31.08.2023

Kabul Tarihi / Accepted: 05.10.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1354753](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1354753)

Kader AKDAĞ SARI¹

Hacı SARI^{**2}

ÖZ: Osmanlı döneminde elde ettikleri imtiyazlarla kamusal hizmet alanlarına yatırım yapan yabancı şirketlerin imtiyaz statüsü, Kurtuluş Savaşı sonrasında da gündemde kalmaya devam etmiştir. Henüz Cumhuriyet ilan edilmeden Lozan görüşmeleri sırasında başlayan görüşmeler, TBMM hükûmeti ile İmtiyazlı şirketler arasında yapılan ikili antlaşmalarla yabancı ve gayrimüslim personelin Müslüman-Türklerle ikame edilmesi şartıyla çözüme kavuşturulsa da dönüşüm süreci, çeşitli nedenlerle 1930'lara kadar devam etmiştir. Bu çalışmada hükûmetin yabancılara ve gayrimüslimlere yönelik tutumunun nedenlerinin analiz edilmesi hedeflenmiş ve tarihsel deneyimlerden kaynaklanan güvensizlik korkularının etkili olduğunu savunmaktadır. Cumhuriyet döneminde ulus inşa sürecinin bir parçası olarak yorumlanan bu politikalarda başta yabancılar olmak üzere gayrimüslim işgücünün tasfiyesi hedeflenmiştir. Ekonomide Türkleştirme olarak okunan tasfiye süreci, toplumsal ve ekonomik yapıda daha kırılğan olan emek faktörü üzerinden planlanırken sermayeye yönelik tavır ise daha farklı olmuştur. Arşiv belgelerinin incelenmesi suretiyle yapılan bu çalışmada ilgili literatür de değerlendirilmiştir. Çalışmada imtiyazlı şirketlerle hükûmet arasındaki yazışmalara istinaden sürecin ilerleyişi takip edilmiş ve sorun alanları tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırma, sadece imtiyazlı şirket olarak tasnif edilen, belediyelerle ya da devletle yapılan sözleşmelere istinaden kamusal hizmet üreten şirketlerle sınırlandırılmıştır. Uzun ve tartışmalı bir sürecin sonunda gayrimüslim ve ecnebi işgücünün büyük ölçüde tasfiye edildiği bu dönemde mütecanis bir ulus oluşturma yönünde önemli merhaleler katedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Erken cumhuriyet dönemi, Ulus inşası, İmtiyazlı şirketler, Yabancı istihdamı, Gayrimüslim istihdamı

ABSTRACT: The concession status of foreign corporations investing in public services remained on the agenda after the Turkish Independence War. The process, which started during the Lausanne negotiations, was finalized through bilateral agreements between the government and the concessionary companies. The problem was resolved on the condition that foreign and non-Muslim personnel were replaced by Muslim-Turks. For various reasons, the transformation process lasted until the 1930s. This study analyses the reasons for the government's attitude towards foreigners and non-Muslims and argues that fears of insecurity resulting from historical experience have been effective. These policies, which were interpreted as part of the nation-building process in the Republican era, aimed to eliminate the foreign and non-Muslim labour force. The liquidation process, which is read as Turkification in the economy, was planned through the labour factor, which was more fragile in the social and economic structure, while the attitude towards capital was different. This research, which was conducted through the analysis of archival documents, also analysed the relevant literature on the subject. This study, which follows the process between the concession companies and the government through correspondence, attempts to identify problem areas. The research is limited to companies classified as concessionary companies, which engage in public service activities based on contracts with municipalities or the state. At the end of a long and controversial process, the non-Muslim and foreign labour force was largely eliminated, and significant progress was made towards the creation of a unified nation.

Keywords: Early republican era, Nation building, Concessionary companies, Foreign employment, Non-Muslim employment

** Sorumlu Yazar / Corresponding Author

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO/Finans-Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, kaderakdag@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6275-8277>

² Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü/ Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, haci.sari@klu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0583-2565>

EXTENDED ABSTRACT

Literature review

It is possible to cite a few studies on the liquidation of foreign and non-Muslim concessionary companies. One of the important studies on the subject is Koraltürk's "Turkification of the Economy in the Early Republican Period". The author describes the practices that would ensure the accumulation of domestic capital and the empowerment of Turkish-Muslims in the economic sphere during the republican period. Another study is Özkan's article titled "The Reasons for the Purge of Foreign and Non-Muslims from Companies with Foreign Capital in Turkey (1922-1923)," in which he analyzes the liquidation of foreign and non-Muslim employees in privileged companies in terms of the years 1922–1923. The author evaluates the liquidation of the labor force as a nation-building project and examines the economic and security-related reasons for the liquidations. Another study is Tekerek's article "Transformation in the Turkish-Greek Workforce: The Early Years of the Republic". The author discusses the effects of the nation-state policies of the Republic on the transformation of the Greek labor force. Rıfat N. Bali's *The Jews of Turkey in the Republican Years: A Turkification Adventure (1923–1945)* by Rıfat N. Bali is another source used. It contains information on the cultural and economic Turkification practices applied to the Jews of Turkey during the nation-state building process in the Republican period.

Methodology

In addition to the literature, the following sources were utilized in the study: German Federal Archives (Bundesarchiv), Stuttgart State Archives, archival documents of the Directorate of State Archives, and Minutes of the Turkish Grand National Assembly.

The concessionary companies that constitute the subject of the study are; İstanbul Tünel, Şark Demiryolları, Terkos Su, İstanbul Elektrik, İstanbul Su, İstanbul Tramvay, İzmir Elektrik, Standart Oil Gaz, İzmir Su, İstanbul Rıhtım-Dok ve Antrepo, Üsküdar-Kadıköy Su, Bursa Elektrik, İzmir-Aydın Demiryolu, Osmanlı Elektrik Anonim, Dersaadet/İstanbul Rıhtım-Dok ve Antrepo, İzmir Havagazı. The archived correspondence of these companies was examined. The lists submitted by companies to the government were tabulated.

Findings and discussion

The study examines the liquidation of foreign and non-Muslim civil servants and employees in the early years of the Republic and the employment of Turks in their place. The liquidation of foreign and non-Muslim citizens from concessionary companies was an important step in the process of building a new nation-state. The contracts signed with the companies in the spring of 1923 stipulated that all employees must be Muslim Turks. According to the findings from the documents, the liquidation process started with workers and civil servants of Russian and Greek nationality before 1923. By 1923, the scope of the purges had expanded with the dismissal of foreign and non-Muslim citizens. The transformation of the labor force in privileged companies first started with professions defined as "lower echelons," such as concierge, janitor, and watchman. The purges then continued in administrative positions such as clerks, accountants, civil servants, typists and treasurers. Decisions to liquidate the workforce were not taken in an economic and rational manner. In the liquidation process, the knowledge, work experience, and qualifications of employees were not taken into account. The process was aimed at being completed by subjecting workers and civil servants to ethnic and religious discrimination. According to archival documents, almost all of those employed between 1923 and 1925 were Muslim Turks. It can be said that the new state had achieved its goal to a considerable extent.

Results and recommendations

During the liquidation process, according to the documents examined, the concessionaires avoided confrontation with the government. The concession companies tried to gain time by not sending the requested lists on time. Muslim Turks were quickly employed in activities requiring physical strength, such as company construction. In administrative and technical fields, however, it was not possible to dismiss all non-Muslims and foreigners at once. The government, however, did not back down from its demands. Following up on the lists provided by the firms, government officials examined them person by person. Under pressure, the concessionaire companies requested additional time on behalf of those

to be dismissed. The reasons for the request and the usefulness of those to be dismissed were explained at length. The lack of specialized personnel was emphasized at every opportunity. Due to consistent insistence, businesses had to choose between their employees. In some documents, it was also found that workers whom the company did not want to dismiss were presented as "skilled staff".

The liquidation process was closely monitored by the parliament and the press. The developments that kept the period's pulse were tracked through parliamentary motions and news coverage on the matter. In the reports sent by the companies, attention was drawn to the increase in the proportion of Muslim Turks. Most concession companies, especially those operating in Istanbul, employed fewer and fewer people, but the proportion of Muslim-Turkish employees increased. One of the reasons for this is the increase in the number of Muslim-Turkish workers working on a temporary or casual basis, while foreigners and non-Muslims were being liquidated. It is seen in archival documents that the vacant positions within the company could not be filled with people with the same qualifications. The loss of productivity in the companies and the shortage of specialized workers and officers were also reflected in the petitions. Although the concession companies undertook to dismiss foreigners and non-Muslims within 6 months through bilateral agreements, this process continued to be a problem between the companies and the government until the 1930s.

Giriş

Lozan Antlaşması müzakereleri devam ederken Türkiye’de faaliyet gösteren yabancı sermayeli imtiyazlı şirketlerin durumu Ankara Hükûmeti ve şirketler arasında imzalanan ikili antlaşmalarla yenilenmiş, sözleşmelerin geçerliliği, şirketlerde çalışan yabancı ve gayrimüslim işçi ve memur yerine Müslüman-Türk vatandaşların istihdam edilmesi şartına bağlanmıştır. İlgili sözleşmeler şirketlerin durumuna göre yükümlülükler getirirken çoğu şirketin söz konusu dönüşümü altı ay zarfında yapacağı taahhüt edilmiştir (BCA, 1924i, 1925a:17, 1926f: 59). Ancak arşiv kayıtlarındaki yazışmalardan sürecin öngörüldüğü kadar kısa sürede ve kolaylıkla yürümediği görülmektedir. 1923 yılında başlayan dönüşüm sürecinin 1928 yılına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Sürecin uzamasında şirketlerin gönülsüz davranması etkili olmakla birlikte özellikle nitelikli eleman bulma konusunda yaşanan sıkıntılar sürecin uzamasındaki en önemli etkidir.

Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinden başlayan ve Cumhuriyetin kurulmasından sonra da devam eden Müslüman-Türk vatandaşların istihdamını önceleyen politikalar genelde Türkleştirme olarak ifade bulmuştur. Türkleştirme sürecinin altında yatan nedenlerin başında uzun süren savaşların yarattığı travma gelmektedir. Uluslararası aktörlere karşı duyulan güvensizlik, Batılı ülkelerin nüfuz mücadelesinin nesnesi olma korkusu, Müslüman-Türk’e yönelik oryantalist bakış açısı, şirketlerin kamusal hizmet üretilen alanlarda örgütlenmiş olması ve yeni ulus inşası Türkleştirme olarak yorumlanan sürecin temel saiklerini oluşturmuştur.

Cumhuriyetle beraber yeni devlet, sadece ikili antlaşmalarla değil, aynı zamanda çeşitli tarihlerde çıkarılan yasalarla da emek piyasalarını regüle etmeye çalışmıştır. Şirket yazışmalarında Türkçe kullanımı ve Türk olma gibi şartlar yabancı ve gayrimüslimlerin istihdamını zorlaştırmıştır. Ayrıca devlet teşviklerden yararlanma da şirket personelinin bazı pozisyonlar hariç Türklerden oluşması şartına bağlanmıştır. Yine avukatlık ve tabiplik gibi mesleklerin icrasına getirilen şartlar, küçük esnaf kanunuyla varılmak istenen netice Ulus’u gayrisından arındırma niyetinin devamı olarak 1930’ların ortalarına kadar yayılmıştır. Ancak hükümetin bu dışlayıcı tavrının sadece gayrimüslim ve ecnebilere yönelik olmadığını da belirtmek gerekmektedir. Makbul vatandaş imgesi (Üstel, 2008) dışında kalan Türkler de aynı şekilde dışlanmıştır.

Yeni devletin Müslüman-Türk istihdamında ısrar etmesinde birçok sebep sayılmakla birlikte kanaatimizce en önemlisi, söz konusu şirketlerin kamu hizmeti sunulan alanlarda faaliyet göstermelerinden kaynaklanmaktadır. Su, elektrik, hava gazı, ulaşım (tramvay, vapur ve demiryolu) gibi alanlarda örgütlenen ve kamu hizmeti sunan bu şirketlerin istihdam politikası ise yabancı ya da Osmanlı/Türkiye vatandaşı gayrimüslimlerin çalıştırılmasına yöneliktir. Özellikle teknik beceri ve vasıf gerektiren, aynı zamanda daha yüksek mevkilerin bu unsurlara münhasır kılınmış gibi davranılması Müslüman/Türk unsurların itirazlarına sebep olmuştur. Savaş ve göçlerden sonra Türk-Müslüman nüfus lehine gerçekleşen yeni türdeş toplumsal yapı, devletin iktisadi sahada hakimiyetini artırmasıyla birlikte, imtiyazlı şirketlerde işgücünün dönüşümünü kaçınılmaz kılmıştır.

İmtiyazlı şirketlerde yabancı ve gayrimüslimlerin tasfiyelerini içeren birkaç çalışmadan bahsetmek mümkündür. Konu ile ilgili önemli çalışmalardan biri Koraltürk’ün “Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi” adlı kapsamlı eseridir (Koraltürk, 2011). Yazar, çalışmasında yerli sermaye birikiminin sağlanması ve iktisadi sahada Türk-Müslüman burjuvazinin güçlenmesini sağlayacak iktisadi uygulamaları dönemin ideolojisi çerçevesinde ele alarak konunun imtiyazlı şirketlerde sınırlandırılmayacak kadar geniş çaplı olduğunu göstermektedir. Diğer bir çalışma Özkan’ın imtiyazlı şirketlerde yabancı ve gayrimüslim çalışanların tasfiyesini 1922-1923 yılları açısından ele aldığı makalesidir. Yazar, işgücünün tasfiyesini bir millet yaratma projesi olarak değerlendirmiş, tasfiyelerin iktisadî ve güvenlikle alakalı nedenlerini incelemiştir (Özkan, 2023). Bir diğer çalışma ise Tekerek’in Cumhuriyet’in ilk yıllarında Rum iş gücünün Türk işgücü ile değişim sürecini incelediği makalesidir (Tekerek, 2021). Yazar, Cumhuriyetle birlikte ulus-devlet politikalarının Rum işgücü üzerindeki etkilerini ele almıştır. Rıfat N. Bali’nin kaleme aldığı “Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)” adlı eser de faydalanılan bir diğer kaynaktır (Bali, 2003). Cumhuriyet döneminde ulus-devlet inşası sürecinde Türkiye Yahudilerine uygulanan kültürel ve iktisadi Türkleştirme uygulamalarına dair bilgiler içermektedir.

Çalışma; 19. yüzyıl Osmanlı'da dünya ekonomisine eklenme sürecinde hız kazanan imtiyazlı şirketlerin, Cumhuriyet döneminin yeni ulus-devlet politikalarıyla çalışma ilişkilerinde geçirdiği dönüşümü incelemektedir. Yabancı memur ve müstahdemim imtiyazlı şirketlerden tasfiyesinin gayrimüslimleri de içerecek şekilde kapsamının genişletilmesi ve bu kişilerden boşalan yerlerin Türk-Müslüman işçi ve memurlarla ikamesi çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Çalışmada literatür dışında, Alman Federal Arşivi (Bundesarchiv), Stuttgart Eyalet Arşivi belgelerinden yararlanılmış ayrıca Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridelerinden ve Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri belgelerinden faydalanılmıştır. İmtiyazlı şirketlerin hükümet yetkilileriyle yazışmaları Osmanlı yazım dilinden günümüz Türkçesine çevrilmiştir. Hükümetin şirketlerden talep ettiği listeler tasnif edilerek, tablolar haline getirilmiştir. Ancak arşiv belgelerinde, belgeleme tarihlerinin, belgede geçen tarihlerden farklı olduğunu belirtmek gerekir. Çoğu belgenin tek bir tarih altında tasnif edilmiş olması, araştırmacıların dikkat etmesi gereken hususların başında gelmektedir.

Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne şirket mefhumu ve şirketleşme

Modern anlamda şirketler Avrupa'da kurulan yeni iktisadi ve sosyal düzenin bir ifadesi olarak temayüz etmişlerdir. Polanyi'nin ifade ettiği *büyük dönüşüm* (Polanyi, 2011:123) para, toprak ve emeğin metalaşmasını beraberinde getirirken sürecin ana aktörlerinden biri de şirketler olmuştur. Sonuçlarına aldırmadan, durmadan kâr peşinde koşan patolojik bir kurum olan şirket (Bakan, 2007:12) anonimleşen ve metalaşan iktisadi faaliyetin başat aktörüdür. Dünya iktisadi ve siyasi tarihinde önemli bir rol oynayan modern anonim şirket, aynı zamanda sömürgeciliğin de itici gücü olmuştur. Bu tarzda kurulan şirketlerin en iyi örneklerini Doğu Hint Kumpanyaları teşkil eder. Tarihinde pek çok hukuksuzluğu barındıran İngiliz Doğu Hint Kumpanyası; ulus aşırı, devletlerden bile güçlü, müstakil orduya sahip ve küresel ekonomik tarihi büyük ölçüde şekillendiren bir aktör olarak temayüz eder (Robins, 2017: 4). Seçilmişliğin kahramanlıktan ziyade iktisadi şartlar çerçevesinde yeniden yorumlanarak tecimleşmesi (metalaşması), yeni kıymetler, yeni çalışma ve hayat tarzını da beraberinde getirmekteydi. Dahası devletler arası ilişkilerin belirleyicileri olarak finans çevreleri geçmiş dönemin rahiplerinin yerini almıştı (Polanyi, 2011: 50).

Modern öncesi toplumlarda bir araç seviyesinde olan ve insan ilişkilerinin içine yerleşmiş olan ekonomik ilişkiler (Polanyi, 2011: 88-89) modernlikle birlikte tersyüz olmuştur. Polanyi, modernlikle birlikte sosyal ilişkilerin ekonomik sistemin içine yerleştiğini (Polanyi, 2011: 101) ifade etmektedir. Uzun bir sürecin neticesi olarak hasıl olan bu sonuç Protestan Reformu, İngiltere Devrimi (1689) ve Fransız İhtilaliyle (1789) tamamlanmıştır. Böylece burjuva tarafından kurulan, mal ve sermayenin serbestçe mübadelesine dayanan ve öncelikle kâr etme amacını taşıyan bir sistem olan kapitalizm kemale ermiş olmaktadır (Huberman, 2013: 174).

Osmanlı ticaret kültüründeki dönüşüm ve modern tarzda şirketleşme

Doğu Hint Kumpanyasının sembolize ettiği yeni iktisadi aktörlerden olan şirket, modern ekonomiyi modern öncesi iktisadi faaliyetlerden ayıran önemli bir alameti farikadır. Osmanlı'nın dünya ekonomik sistemine eklenmesi (Kasaba, 1993) ölçüde karşılık bulan şirketlerin Osmanlı'da da kısa sayılmayacak bir tarihi vardır. Osmanlı mülkünde faaliyet gösteren uluslararası şirketlerin yanı sıra Osmanlı tebaasından kimseler de yeni zamanların getirdiği şartlar çerçevesinde iktisadi alanın yeni şartlarına uyum sağlamaya çalışmaktaydı.

Osmanlı'da dünya sistemine eklenme tecrübeleri ticaretin serbestleşmesine yönelik bazı devlet adamlarının girişimleriyle başlamıştı. Ayrıca uluslararası sistemin baskıları neticesinde imzalanan antlaşmaların yanında özellikle iç dengelerin değişmesine ve iktisadi sistemin serbest ticaret yönünde evrilmesine etki eden en mühim gelişmelerden biri Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması olmuştur (Quataert, 2008: 22). Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla birlikte klasik üretim örgütlenmesinin dönüşümü mümkün hale gelmiştir. Osmanlı'da ibrenin ekonomik değerler yönünde gelişmesi devlet erkinin zayıflamasına sebebiyet vermiştir (Göçek, 1999). Siyaset / riyasetin demokratikleşmesi (meşrutiyet sonrasında da cumhuriyet) iktisadi alanın ve iktisadi aktörlerin rollerini daha belirginleştirirken, siyasi erkin ancak iktisadi alanla kurduğu ilişki neticesinde muteber kaldığı görülmekteydi. Ticari ilişkilerin yoğunlaşması yeni sosyal grupların, burjuvanın doğmasına etki ederken Osmanlı'nın Batı'yla olan

ticaretinde aracılık eden azınlıklar da Osmanlı burjuvazisinin ilk nüvesini teşkil etmişti (Göçek, 1999: 198).

Osmanlı iktisadi düzeninde ‘şirket’ denilen mefhum her ne kadar yeni değilse de geleneksel ve modern şirket arasında çok az ortak yan bulunur. Modernleşme öncesi şirket mefhumu basit ortaklıkları ifade için kullanılır. Klasik dönem Osmanlı nizamında ortaklıklar İslam şeriatı ya da bu şeriatın etkisiyle şekillenmiş hukuk ve örf çerçevesinde meydana gelmekteydi. Osmanlı döneminde şirketler, faaliyet alanı ve ortaklık türlerine göre değişse de temelde emek-sermaye ortaklığı (mudaraba) üzerine (Gedikli, 2018; Şanda, 1967: 1-2) kurulu olan ve toplumsal normlarla çerçevelenen bir yapıya sahipti. Üstelik bu türden ortaklıkların ömrü de uzun sayılmazdı. Ancak Osmanlı düzeninin bozulmaya başladığı zamanlardan itibaren yeni ortaklık türleri ve yeni şirketleşmeler de peydah olmaya başlamıştı. 1838-1846 yılları arasında imzalanan ticaret anlaşmalarının da etkisiyle Osmanlı, ticaret dünyasının değişen yapısına ayak uydurmak adına ayrıca birtakım girişimlerde bulundu. Bu çerçevede 1839 yılında Ticaret Nezareti kuruldu ve 1850’de de Ticaret Kanunu çıkarıldı. Ticaret kanunuyla birlikte Osmanlı hukukuna modern anlamda şirket mefhumu ve şirket türleri de (kolektif, komandit ve anonim şirket) dahil olmaya başladı (Balcı ve Sırma, 2012: 19). Ayrıca Osmanlı’da tüccar taifesini ticarete teşvik etmek amacıyla II. Mahmut döneminde Müslüman tüccarlara verilmeye başlanan “Hayriye Beratı” Osmanlı düzeninin kapitalistleşme eğilimleri göstermeye başlamasının işaretiydi. Dış ticaretin geliştirilmesi için verilen Hayriye Beratı, dış ticarete tüccarlara bazı ayrıcalıklar tanıyordu. Bunun dışında yabancı ülkelerdeki şehbenderlikler de Hayriye tüccarlarının işlerini kolaylaştırmakla mükellef tutulmuşlardı. Başta İstanbul olmak üzere Şam, Bağdat ve Kudüs gibi şehirlerde faaliyet gösteren Hayriye tüccarları, Sultan Abdülaziz zamanına kadar etkinlik göstermeye devam etmişlerdi. (Balcı ve Sırma, 2012: 18).

Dönüşümün hızlanmasıyla birlikte birçok alanda Osmanlı’nın Müslüman ve gayrimüslim tebaası tarafında ticaret, sanayi ve bankacılık gibi sektörlerde pek çok şirket kurulduğu gibi (Balcı ve Sırma, 2012) yabancı sermayeli şirketlerin sayısı da giderek artmıştır. Yabancı menşeli şirketler, başta gayrimüslim Osmanlı tebaası ortaklığında daha çok ticari faaliyetlerde bulunurken zamanla doğrudan yatırımlarla madencilik, deniz ulaşımı, demiryolları gibi alanlarda da yatırımlar hız kazanmıştır.

Osmanlı’da şirketleşme temayülleri, değişen ticaretin doğasına bağlı olarak gelişmeye başladıysa da bu gelişmede değişen ihtiyaç yapısının etkisi vardır. Teknolojinin gelişimi, nüfus ve kentleşme hızındaki artışlar yeni ihtiyaçlar doğurmaya başlamıştı. Şehrin beledi hizmetlerinin yerine getirilmesi için su şirketleri, büyük tonajlı gemilere uygun limanların inşası, elektriğin icadıyla birlikte şehrin aydınlatma hizmetleri, ulaşımın değişen doğası için liman, gemi ve demiryolu, iletişim için de telgraf, telefon ve posta hizmetlerinin modern şartlara haiz şekilde kurulması ve işletilmesi gerekmektedir. Ancak bu türden hizmetler için teknik bilgi ve tecrübenin yanında büyük miktarda da sermayeye ihtiyaç duyulmaktaydı. Teknolojik gelişmeler ihtiyaçların yapısını değiştirdiği gibi devletin doğasını da değiştirmeye başlamıştı. Modern öncesi dönemlerde güvenlik ve adalet işlerini üstlenen merkezi idare, diğer işleri yerel aktörlere devretmiş durumdaydı. Vakıf ve benzeri aktörlerin önemli rol oynadığı bu sistemde diğer pek çok devlet gibi Osmanlı da yeterli bilgi birikimi ve tecrübeye sahipti. Ancak Sanayi Devrimini doğuran süreçle birlikte kamusal hizmetler öncelikle tecimselleşti ve merkezileşti. Merkezleşen devlet de yukarıda bahsedilen hizmetleri yerine getirmekle kendisini sorumlu tutmuştu (Pilz, 2009: 23-28). Bu tür hizmetlerin bazı yerlerde özel işletmeler / şirketler tarafından yerine getirilmesi bir teferruat olarak değerlendirilmelidir. Zira asıl önemli olan husus yatırımların kamu güvencesiyle yerine getirilmesi ve şirketlerin kamusal bir hizmeti yerine getirmesidir. Böylece devlet, mutlak hakimiyet alanında ve vazife edindiği bir hizmeti piyasa aktörleri aracılığıyla yerine getirmiş olmaktadır. Yatırımların yüksek maliyetli olması bu türden bir ortaklığı da zaruri hale getirmiş durumdaydı.

Kapitülasyonlar, imtiyazlı şirketler ve tepkiler

Yabancı sermayeli şirketlerin Osmanlı’da zuhur etmesinde şüphesiz Kapitülasyonlar olarak adlandırılan ve farklı devletlerle imzalanan imtiyaz ya da ticaret sözleşmelerinin (Pamir, 2002: 80) etkisi büyüktür. Yabancılar için ticarete serbestlik ve imtiyazlar sağlayan kapitülasyonlarla (Toprak, 1995: 51) birlikte faaliyet gösteren ticari şirketlerin sayısı giderek artarken 19. yüzyıldan itibaren yabancı şirketler Osmanlı’da doğrudan yatırım faaliyetlerine giriştiler. Yapılan yatırımlar büyük oranda demiryolu

sektöründe olmak üzere, bankacılık, sigortacılık, liman, beledi hizmetler ve ulaşım, ticaret, madencilik ve sanayi sektörleri arasında dağılmaktaydı (Geyikdağı, 2011: 74).

Yabancı yatırımcılar için bir çeşit garanti işlevi gören Düyun-u Umumiye'nin kurulmasıyla birlikte Osmanlı'da doğrudan yatırımlar da artmaya başlamıştır. Şirket sayısının artmasında devlet tarafından imtiyaz sözleşmelerine şirket kurma zorunluluğu getirilmesi Osmanlı'da yabancı sermayeli şirketlerin artmasındaki en önemli etkidir. İmtiyazı alan kişi ya da şirket, Osmanlı hukukuna tabi bir anonim şirket kurarak imtiyazı devretmek mecburiyetindeydi (Örsten Esirgen, 2010: 137-141). Böylece kurulan şirket Osmanlı hukukuna tabi olarak faaliyet göstermekteydi. 19. yy.'ın ikinci yarısından 1920'ye kadar geçen zaman zarfında Osmanlı'da yabancı sermayeli şirket sayısı artarak devam etmiştir (Toprak, 1995: 184-195). Toprak'ın (1995: 115) ifade ettiği üzere şirket sayısındaki artış ile anayasal faaliyetler arasında olumlu bir ilişki göze çarpmaktadır. Şirket sayısındaki artışlar II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip zaman dilimine denk gelmektedir.

Osmanlı Devleti, birçok açıdan yabancı sermaye için cazip fırsatlar sunmaktaydı. Yol, ulaşım, liman ve kamu hizmetleri alanında yatırım ihtiyacı oldukça yüksekti (Tan, 1967: 293). Üstelik bu ihtiyaçların zuhur ettiği dönemde Osmanlı, söz konusu yatırımları gerçekleştirecek sermayeye sahip olmadığı gibi (Toprak, 1995: 64) yeni türden ihtiyaçları karşılayacak bilgi birikimi ve tecrübeye de sahip değildi. Yine de bazı denemelerden geri durmayan Osmanlı idaresi, 1871 yılında bir kamu teşebbüsü olarak inşasına başlanan İstanbul-Bağdat hattının ancak Haydarpaşa-İzmit [1888] kısmını tamamlayabilmiştir (Yıldırım, 2002: 314). Sermaye ve tecrübe yetersizliğinden dolayı bu hat daha sonra demiryolu imtiyazını alan Alman Deutsche Bank tarafından kurulan Anadolu Demiryolu Şirket-i Osmaniyesine devredilmiştir. Neticede İttihad ve Terakki gazetesinin 23 Ağustos 1908 tarihli nüshası da imtiyazlar meselesini bu gibi mücbir sebeplerle açıklamaktaydı (Toprak, 1995: 64).

Yabancı şirketlerin artmasıyla birlikte yabancı şirketlere ve onlara imtiyaz sağlayan kapitülasyonlara yönelik tepkiler de görülmeye başlanmıştır. Kapitülasyonların kaldırılması mevzuu Kırım Savaşı sonrası gündeme gelmişse de netice alınamamıştır (Elmacı, 2002: 382). Bu yöndeki tepkiler giderek artmaya devam etmiştir. Ekonomide millileşme (himaye usulü) eğilimlerinin artmaya başladığı 19.yüzyılın sonlarından itibaren Ahmet Mithat ve Akyığıtzade Musa (Demir, 2018) gibi bazı yazarlar yabancılara avantaj sağlayan sistemin lağvedilmesi gerektiğine dair yazılar kaleme aldılar. Ticari ve sınai alanda himaye düşüncesi Abdülhamit döneminde ve II. Meşrutiyet'te Osmanlı siyaset ve ekonomi çevrelerinde oldukça yaygınlaşmıştı (Demir, 2019). Ayrıca savaş sırasında Said Halim Paşa hükümeti kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırdığını ilan etse de (Elmacı, 2002: 383) eski düzen, savaş sonrasında işgal kuvvetlerince yeniden tesis edilmişti. Yabancı sermayeli şirketlere imtiyazların verilmesinde kapitülasyonların etkisi olmakla birlikte imtiyaz sisteminin zorunluluktan doğduğunu da belirtmek gerekir. Bu suretle Osmanlı'da pek çok yatırımın yapılması mümkün olmuştur. Kısa vadede her iki aktörün kazanmasının mümkün olduğu bu ilişkide yabancı sermaye de bazı riskleri göze almak durumundaydı. Başta savaşlar olmak üzere çeşitli etkenler yatırımcıların, hedeflerine ulaşmasını engellemekteydi (Geyikdağı, 2011: 146-147).

İmtiyazlı şirketlerde ecnebi istihdamına yaklaşımı etkileyen faktörler

Cumhuriyet devrinde yabancı şirketlerde istihdam edilen yabancı ve gayrimüslimlere yönelik dışlayıcı tavrın geçmişini Osmanlı'nın son dönemlerine kadar götürmek mümkündür. Yabancı, hatta bazen düşman milletlerden olanların Osmanlı mülkünde rahatça çalışıp irad elde etmeleri değişik zamanlarda farklı kesim ve kişiler tarafından mevzu edilmiştir. Osmanlı'da yabancı yatırımlar ve buna bağlı olarak yabancı çalışanlar arttıkça buna yönelik tepkiler ve tedbirler de görülmeye başlamıştır. Anadolu ve Bağdat demiryolu işletmelerinde çalışan personelin Osmanlı tebaasından olması gerektiğine dair sözleşmeye maddeler konulmuştur (Gavril, 1327: 46). Ayrıca yine bu süreçte yabancı şirketlerin bünyesindeki yazışmalarda Türkçe kullanılması gerektiğine dair belgeler 1874 yılını göstermektedir (Günalan, 2017: 346). Şirket yazışmalarında Türkçe kullanılması meselesi Cumhuriyet döneminde şirketlerle hükümet arasında mesele olmaya devam etmiştir (Özkan, 2014).

Osmanlı'da başlayıp Cumhuriyet devrinde devam eden yabancı istihdamına yönelik olumsuz tutumun nedenlerinden biri de Batılı devletlerin nüfuz mücadelesi ve buna bağlı olarak gelişen güvensizlik

hususudur. Osmanlı döneminde Avrupa devletleriyle sürekli hale gelen savaşlar, Balkan savaşları, I. Dünya Savaşı ve nihayetinde Kurtuluş Savaşı'nda savaşılan taraflar ile Türkiye'deki yabancı sermayeli şirketlerde istihdam edilen yabancılar genelde aynı menşee sahiptiler. Dolayısıyla imtiyazlı şirketlerdeki yabancı istihdamına yönelik tutumda bu savaşların yarattığı travma da etkili olmuştur. Bu travmanın adı ise "güvensizlik" olarak konulabilir. Batılı devletlerin Osmanlı mülküne hasmane yaklaşımları ve uzun tarihsel tecrübe karşılıklı güven eksikliğinin asıl nedenidir. Osmanlı-Yunan savaşı, Osmanlı-İtalya savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı gibi savaşlarda, bu ülkelerin vatandaşlarına yaptırımlar uygulanarak işlerine son verilmiştir (Sarı, 2011: 91). Cumhuriyet döneminde yabancı sermayeli/imtiyazlı şirketlerde yabancıların istihdam edilmesine yönelik tepkilerde bu konjonktürün de etkileri büyüktür.

Güvensizlik aynı zamanda Avrupa ülkelerinin kendi aralarındaki nüfuz rekabetinden de ileri gelmekteydi. Çevre ülkeleri kendi yörüngelerine çekmek isteyen gelişmiş ülkeler, çeşitli araçlarla bunu sağlamaya çalışmaktaydı. Merkez ülkelerin çevre ülkelerdeki rekabeti çeşitli boyutlarda sürmüştür. Bunlardan biri de yabancı yatırımlardır. Alman idarecilerin siyasi açıdan büyük önem ithaf ettiği Bağdat demiryolu projesinde ekonomik ve siyasi kazanımlar birbiriyle bağlantılı olarak işlemekteydi. Alman Dışişleri Bakanlığının Bağdat demiryolu hakkındaki yaklaşımı buna örnek gösterilebilir. "... Almanlar, her zamankinden daha çok hatırlarında tutmalıdır ki, sanayi anlaşmaları, iktisadi teşebbüsler ve sermaye yatırımları başka ülkelere beraberlerinde siyasi nüfuzu da götürürler" (Earl, 1972: 132).

Alman dışişleri, yatırımlar ile siyasi nüfuz arasında kurduğu ilişkinin bir başka çeşidini yabancı uzmanlar ile yatırımlar arasında kurmuştu. Nafia Nezareti'nin mühendis ilanını üzerine Almanya'nın İstanbul büyükelçisinin Berlin'e gönderdiği yazıda Alman vatandaşı mühendislerin başvuruda bulunmaları gerektiğini belirtmektedir. Zira Osmanlı'da istihdam edilecek olan Alman teknik personelinin, Alman menfaatlerinin doğal koruyucusu olacağı düşüncesi hakimdir (HSTAS.E40/18 Bü.141: 6). Ayrıca bu tür pozisyonlarda istihdam edilen teknik elemanların Osmanlı gibi ülkelerin yörüngesi üzerinde etkili olacağı savunulmaktadır. Nitelikli personel yoluyla ülke menfaatlerinin genişletilmesi Osmanlı-Alman ilişkilerinin önemli bir unsuru olarak Alman Hükümeti tarafından desteklenmiştir (HSTAS.E40/18 Bü.141: 10). Tarımdan sanayiye, sağlıktan eğitime kadar hemen her alanda görülen yabancı uzman istihdamı menşee ülkenin menfaatlerinin hedef ülkede korunması ve geliştirilmesinin aracı olarak telakki edilmektedir. Bu bağlamda 10 Aralık 1910 tarihinde Şansölye Hollweg'e gönderilen bir mektupta Almanların Osmanlı'da istihdamı ile Alman menfaatlerinin korunması arasında ilişki kurulurken Fransa örneğine başvurulmaktadır. Mektuba göre Osmanlı'da mebzul seviyede bulunan Fransız uzmanların, Fransız sanayisine ve Fransız menfaatlerine katkılarından bahsedilmektedir. Mektup, yüksek pozisyonlarda göreve başlayan uzmanların Osmanlı'nın Fransa için pazar haline gelmesinde etkili olduğunu savunmaktadır (BArch. R 901-6688: 53-54).

Güvensizliğin içeriye dönük yüzünü ise gayrimüslim vatandaşlar teşkil etmektedir. 1800'lerin başlarından itibaren iktisat, ticaret ve değişik meslek öğretiminde üstünlük sağlayan gayrimüslimler, Osmanlı'nın dış ticaretini kontrol eder hale gelmişlerdi. Cumhuriyet dönemiyle beraber, devletin dayandığı ideolojik unsurlar da kökten değişime uğramıştır. Siyasi, ideolojik ve coğrafi tüm değişimlere rağmen iktisadi anlamda değişmeyen ise Türklerin nesiller boyunca ekonomik ilişkilerin sadece tüketicisi olmaları, üretim ve dağıtımla ilgili temel bilgilerden mahrum kalmalarıdır (Bostancı, 1996: 19). Osmanlı'nın son döneminde ticareten sanayiye çoğu iktisadi alanda gayrimüslimler, Müslümanlara göre üstün konumdaydılar. 1912 yılı itibarıyla iç ticaretle alakalı 18.063 işyerinin %85'i ve 6.507 imalathanenin %89'u gayrimüslimlere aitti. 5.264 serbest meslek sahibinin %86'sı gayrimüslimdi (Koral Türk, 2011: 60). 1915 sanayi sayımı sonuçlarına göre de gayrimüslimlerin iktisadi üstünlüğü devam etmiştir. Sanayi sermayesinin %75'ini elinde bulunduran gayrimüslimler, aynı zamanda istihdam edilen işgücünün de %85'ini oluşturmaktaydı (Tekerek, 2021: 37). 1913-1914 yılları itibarıyla ticari işlemlerin %65'i imparatorluk ile düşman safına geçecek memleketler arasında, %25'i müstakbel müttefiklerle ve %10'u tarafsız memleketler ile yapılmaktaydı (Eldem, 1994: 17). Başar'ın ifade ettiği üzere şirketlerde Türk çalışanların "en yüksek derecesi diğerlerinin en düşük seviyesinin aşağısından" başladılar. Tramvaylarda vatman, trenlerde kondüktörler arasında pek az Türk'e rastlanırdı. Buna mukabil işçilerin, hademelerin çoğu Türklerden oluşmaktaydı (Başar, 1966: 54).

İş birliği yaptıkları yabancılarla birlikte ülkenin iktisadi hayatına hâkim olan gayrimüslimler, kritik zamanlarda tercihlerini ait oldukları milletten yana kullanmaktan çekinmemişlerdi. Azınlıkların bağımsızlık mücadelelerinde, 1897 Osmanlı-Yunan savaşında, Balkan savaşlarında ve sonraki süreçlerde azınlık sermayedarların sadakati kendi milletine olmuştur (Kazgan, 1999: 202-203). Bir çeşit travma yaratan bu tercih, Cumhuriyet döneminde yabancı ve gayrimüslim personel istihdamına yönelik tavrı kısmen açıklamaktadır. Ancak hükümetin politikası bu noktada ikirciklidir. Cumhuriyet dönemindeki sermaye ihtiyacına binaen yabancı sermayeyi ülkeye davet etmekten geri durmayan idare, gayrimüslim ve yabancı işgücüne karşı dışlayıcı davranmıştır. Yeni devlet, özellikle Kurtuluş Savaşı'nda elde edilen zaferin sağladığı özgüvenle imtiyazlı şirketlere müdahale edebilmiştir. Yabancı istihdamını sınırlandırmak ve hatta mümkün en düşük seviye indirmek suretiyle, siyasi nüfuz ile iktisadi faaliyetler arasındaki ilişkinin zayıflatılması hedeflenmiştir. Sermayenin siyaset üzerindeki etkisini kırmayı amaçlayan Cumhuriyet idaresinin, bir yandan yabancı yatırımları teşvik ederken diğer yandan yabancı istihdamını kısıtlamaya çalışması ancak bu çerçevede anlam kazanır. Zira yabancı menşeli işgücünün çoğunlukta ya da etkin pozisyonda olduğu işletmelerde, şirketin başka türlü emellere aracılık etmesinin mümkün olduğuna inanılmaktadır.

Yabancı ve gayrimüslimlerin şirketlerden tasfiyesini belirleyici bir diğer unsur da Müslüman-Türk'ün izzetini korumaya yönelik çabada aramak gerekir. Türklerin ancak niteliksiz ve kas gücü gerektiren işlere yatkın oldukları, nitelik gerektiren işleri yapabilme kabiliyeti olmadığı şeklindeki ön yargı Batı tarafından sıklıkla dile getirilmekteydi. Bu önyargı Müslüman-Türk unsur arasında rencide edici olduğundan nitelikli pozisyonlarda Türklerin istihdamı daha da önem kesbediyordu. Osmanlı'da uzman olarak istihdam edilenlerden Herman Bücher'in Alman makamlarına sunduğu raporda da benzer yaklaşım sergilenir. Bücher raporunda; Osmanlı insanının herhangi bir iktisadi teşekkülü sevk ve idare edecek kabiliyetten yoksun olması sebebiyle teknik bilgi ve tecrübeye sahip yabancı uzmanların rehberliğini elzem görmektedir. Bücher'e göre bu eksiklik, Osmanlı toplumunun karakter yapısından ileri gelmektedir (BArch. R1001/7845: 86). Bu sebeple Müslüman-Türklerin başarıları önem ihtiva etmektedir. Hicaz Demiryolunun inşa sürecinde görev alan Osmanlı mühendislerinin, özellikle de Muhtar Bey'in göstermiş olduğu muvaffakiyet millet olarak özgüven kazanmak bakımından değerlidir (Gülsoy, 1994: 113-115). Bu bakımdan Hicaz hattının Osmanlı teknik elemanlarının yetiştirilmesinde ve tecrübe edinmesinde önemli katkıları olmuştur. Yine Haydarpaşa demiryolu işletmesinin devir tesliminden sonra ilk trenin kazasız bir şekilde istasyona varmış olması adeta sevinçle kutlanmıştır. Bu gibi örnekler münferit vakalar olmayıp, imkân dahilinde Osmanlı insanının da modern teknolojinin kullanımı ve hatta üretilmesinde kabiliyet sahibi olduklarını göstermesi bakımından önemlidir.

Müslüman-Türk'ün nitelikli eleman olarak istihdamı, Batılı oryantalist bakış açısına bir reddiye niteliğindedir. Evrimci bir niteliğe haiz olan bu teze göre Müslüman toplumların geri kalmasıyla zihni kabiliyetleri arasında ilişki kurulmaktadır (Cündioğlu, 1996). Buna göre doğulu milletler evrimin daha alt basamaklarında olduklarından evrimin ileri seviyesine ulaşmış milletlerin (Batı) rehberliğine ihtiyaç duyarlar. Her ne kadar Cumhuriyet idaresi İslam ile bağını mümkün en düşük mertebede tutarak kültürel anlamda radikal bir şekilde batıdan yana tavır koysa da Türk kimliğinin oluşmasında etkin bir amil olan İslam'ın ve Osmanlı'nın miras yükünden (Hanioğlu, 2006; Orman, 2001: 50) sıyrılmaya imkanı yoktu. Bundan dolayı intibak etmeye çalıştığı Batı medeniyeti karşısında müstakil ve güçlü bir kimlikle çıkma ihtiyacı duymaktaydı. Bu sebeple İslam, Osmanlı ve Türk kimliğinin sorunlu olmadığını ispat edecek bir iş organizasyonu ve hayat tarzı geliştirmesi gerekiyordu. Bunun da yolu iktisadi hayatta başarı elde etmek ve iş hayatında modern teknolojinin kullanımını da içeren, sorumluluk gerektiren pozisyonlarda istihdam edilmekten geçmekteydi. Bu durum ise meselenin iktisadi ya da sosyal veçhesinin yanında aynı zamanda varoluşsal yönüne işaret etmektedir.

Yabancı istihdamının sınırlanması hususunda kamusal hizmet faktörü de yabancı şirketlere karşı tutumun bir diğer sebebinin oluşturmaktadır. Osmanlı'da kurulan yabancı şirketler, ticaret, sanayi, madencilik, bankacılık ve ulaşım sektörlerinde yatırım yaptıkları gibi beledi hizmetler alanında önemli yatırımlarda bulunmuşlardı. Bu şirketlerin menşei başta İngiltere ve Fransa olmak üzere, Almanya, İtalya, ABD, Hollanda ve Belçika gibi ülkelerdir (Tan, 1967: 288) Osmanlı'da kurulan yabancı sermayeli imtiyazlı şirketlerin önemli kısmı ya kamusal hizmet alanlarında ya da devletin egemenlik hakkından kaynaklanan, mülkiyeti tamamen devlete ait olan (yeraltı kaynakları/madenler) alanlarda

işletmecilik yapmaktaydı. İmtiyazlı şirketler, su (Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi), elektrik (Dersaadet Elektrik Osmanlı Anonim Şirketi), şehir içi ulaşım (Dersaadet Tramvay şirketi, Tünel), demiryolu (Mudanya-Bursa Demiryolları Osmanlı Anonim Şirketi, Anadolu Demiryolu Şirket-i Osmaniyesi), deniz ulaşımı (Fenerler İdaresi), liman işletmeleri (Haydarpaşa Limanı Şirketi), iletişim (Dersaadet Telefon Anonim Şirket-i Osmaniyesi), bayındırlık (Konya ovası sulama projesi/ Anadolu Demiryolu Şirket-i Osmaniyesi) ve madencilik (Ereğli Şirket-i Osmaniyesi) alanlarında faaliyet gösteriyorlardı (Toprak, 1995: 184-195). Hükûmet, egemenlik hakkının kendisine verdiği yetkiye dayanarak yabancı sermayeli şirketlere karşı bazı şartlar öne sürmek istemiştir. Daha önce ifade edildiği gibi imtiyazlı şirketlere ya da imtiyazların dayanağını oluşturan kapitülasyonlara yönelik bu tarzda bir yaklaşım yeni değildir. Osmanlı'da ticari hayatın önemli ölçüde gayrimüslimlerin ve yabancıların eline geçmesi beraberinde tepkileri de getirmiştir.

Savaş yılları ve ardından mütareke dönemi Müslüman-Türk nüfusun büyük bir bölümünün, ciddi ekonomik sıkıntılar çekmesine neden olurken yabancı ve gayrimüslimlerin ticaret hayatının yanı sıra işgücü piyasasına da hâkim olmaları tepkilere sebep olmuş ve işgücünde yabancı ve gayrimüslimlerin yerine Müslüman-Türk unsurun tercih edilmesi konusunda baskılar artmıştır (Özkan, 2023: 305-306). Dolayısıyla yeni devlet, henüz Cumhuriyet ilan edilmeden, mevcut istihdam politikasını tersine çevirecek tedbirleri almayı zorunlu görmüş, bu konuda önceliği imtiyazlı şirketlerde Müslüman-Türk unsurun istihdamına ayırmıştır. Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı bir dönemde Büyük Millet Meclisi, şirketler konusunda çözüm sağlamak üzere 10 Nisan 1923 tarihinde bir kararname yayınlamıştır. Kararnamede milli sınırlar içerisinde kalan bölgelerdeki faaliyetlerle alakalı, I. Dünya Savaşı'ndan önce Osmanlı Devleti'nin imtiyaz vermiş olduğu tüm şirketlerin durumlarının görüşülmesine hazır olduğu ifade edilmiştir (Özkan, 2023: 297-298). Lozan görüşmelerinde mevzu olan imtiyazlı şirketler meselesinde TBMM, ekonomik konuların antlaşmadan ayrılmasını teklif ederek konunun hükûmet ve şirket temsilcileri arasında yapılacak ikili görüşmelerle karara bağlanmasını sağlamıştır (Özkan, 2023: 297). Yapılan ikili sözleşmelerle daha önceden sahip olunan hakların devamına karşılık, şirketlere çalışanlarını Türklerden seçme zorunluluğu getirilmiş, yabancı personel yerine Türklerin istihdam edilmesi hedeflenmiştir. Ancak Türk kavramının yeni devlet tarafından nasıl tanımlandığı netlik kazanmamıştır. Lozan görüşmeleri sırasında başlayan gayri resmi tasfiye sürecinde, yabancı işçilerin yanı sıra Türk tebaası olan gayrimüslimler de tasfiyeye tabi tutulmuştur. Dönemin Nafia Vekili Feyzi Bey, 19 Ekim 1923 tarihinde düzenlediği basın toplantısında ve Hakikat gazetesine verdiği demeçte tasfiyelerin Türk tebaasından gayrimüslimleri de kapsayacağını şu cümlelerle ifade etmektedir:

“... Yabancı şirketlerle yapılan mutabakat gereğince, bu şirketler sadece Türk memurları istihdam etmek zorundadırlar. Bu TBMM'nin tüm tebaalarını ayırım gözetmeksizin istihdam edecekleri anlamı taşımaz. Tüm şirketler bizim ileri sürdüğümüz, dinleri ne olursa olsun tüm Türk vatandaşlarını değil, sadece Müslüman asıllı Türkleri istihdam etme şartını kabul ettiler. Buna rağmen ilgili şirketler Rum, Ermeni ve Yahudi memurları istihdam etmeye devam ederler ve onların işlerine son vermezlerse onlarla yaptığımız sözleşmeleri iptal etmek zorunda kalacağız.”(Bali, 2003: 209).

İngiltere Yüksek Komiser Vekili [Nevile] Henderson, Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhası Dr. Adnan Bey'e [Adıvar] 20 Mayıs 1923 tarihli mektubunda, kesintiye uğrayan Lozan Konferansının yakında başlayacağı ve yabancı şirketlerle Ankara Hükümeti'nin anlaşamaması halinde Lord Curzon'un Büyük Millet Meclisini *“tehlikeye karşı nazar-ı dikkat-i celb etmeği ve mümkün olduğu kadar müzakeratin seyrini tesri' etmenin şayan-ı ehemmiyet olduğunu”* (BCA, 1923c) aktarmaktadır. Uyarı içeren mektupta; harpten evvel verilmiş olan imtiyazların devamı, harpten beri yapılmış olan zamların ve harp esnasındaki zararlarının kabulü gibi şartlar ileri sürülmektedir. Henderson, şirketlerle anlaşılması durumunda Lozan görüşmelerinin *“daha kolay”* geçeceğini ifade etmektedir (BCA, 1923c).

İzmir Liman ve Rıhtım Şirketi ile Nafia Vekaleti arasında yapılan anlaşma örneğinde görüleceği üzere imtiyazlı şirketler, Henderson'un teklif ettiği maddeleri görüşmelerde dile getirmiştir. İlgili şirket, savaş sırasındaki zararlarının hükümetçe karşılanmasını, tarifelerine yapmış oldukları yüzde 300 oranındaki zammın kabulünü ileri sürmüştür. Şirketle 05.06.1923 tarihli görüşmede, şirketin tarifelerine uyguladığı zam oranı, *“umum müstahdeminin Türk olması”* şartıyla kabul edilmiştir (BCA, 1923b).

1924 Anayasasının 88. maddesinde “Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla Türk ıtlak olunur” şeklinde yer alan yeni devletin resmi millet tanımı, tasfiye politikaları söz konusu olduğunda göz ardı edilmekteydi. Şirketlerde istihdam edilmesi istenen Türkler, dini ayrıma tabi tutularak yalnızca Müslüman tebaadan oluşmalıydı (Özkan, 2023: 300). Örneğin; Nafia Vekaleti’nin, İstanbul Rıhtım-Tramvay ve Tünel Komiserliğine 19 Kasım 1927 tarihli yazısında “Türk” kavramından ne anlaşılması gerektiğini işaret etmekteydi:

“İstanbul rıhtım dok ve antrepoları Türk anonim şirketi tarafından antrepolarda Türkçe okuyup yazmak bilmeyen ve erken ve neslen Türk olmayan bir takım Rumları istihdam etmekte olduğu gibi bu gibi şirketlerin ilim fen ve ihtisassa taalluk etmeyen ve tamamıyla tali derecede bulunan erken ve neslen Türk memur istihdam eylemeleri şeraiti esasıyeden bulunduğundan bahisle bu gibi Türk olmayan anasırın Türklerle tebdili, Şirketin istihdam etmekte olduğu gayri Türk anasıra yol verilerek yerlerine Türk memur ikame etmesi esbabının temin ve neticesinin buyrulması”(BCA, 1927a: 1-2).

Daha önce geniş bir coğrafyada ve çok çeşitli dini ve etnik unsurlardan oluşan bir düzlemde küçük bir kara parçası üzerinde ve neredeyse sadece Müslüman ve Türklerden oluşan bir satıhta yeniden kurulan Türkiye Cumhuriyeti, Türk milliyetçiliğine dayalı bir ulus (Georgeon, 1996) oluşturmaya çalışırken uyumu bozan unsurların tasfiye edilmesini gaye haline getirmişti. Bu bağlamda Türk-Yunan mübadelesi önemli bir yer tutmaktadır. Ülke genelinde Rum mübadelesiyle büyük oranda yeknesaklaşan toplumsal yapının yanında ekonomik alanı da aynı minval üzere düzenlemek gerekmektedir. Ekonomide millileşmenin (Koraltürk, 2011) gereği olarak diğer uyrukların tasfiyesi de önem arz etmektedir. Oysa Türkiye Hükûmeti, Lozan Antlaşması’nın 39-44 arası maddelerine göre Türkiye’de yaşayan herkesi fark gözetilmeksizin Türk halkından saymış ve doğum, milliyet, din, soy ya da dil farkı gözetmeksizin herkesin bütün hak ve özgürlüklerini korumayı taahhüt etmiştir. Ayrıca hükümet, fark gözetmeksizin bütün vatandaşların yaşam ve özgürlüklerini korumayı ve medeni ve siyasi haklardan eşit şekilde yararlanma teminatı vermiştir (Tekerek, 2021: 47) Buna rağmen Türkiye’nin içerde ve dışarda farklı siyaset takip ettiğini söylemek mümkündür.

Osmanlı’nın son dönemindeki iktisadi sahadaki eşitsiz ilişkilerin dönüşümüne yönelik ilk tedbirler, İttihat ve Terakki döneminde uygulamaya konan “milli iktisat” politikalarıyla başlamıştır. Keyder’e göre (2010:11) Türk-Müslüman burjuvazinin güçsüzlüğü, savaş yıllarında bürokrasinin devlet merkezli sosyo-ekonomik dönüşümü kontrol etmesine ve yönlendirebilmesine olanak sağlamıştı. Türk-Müslüman unsuru iş hayatında etkili kılabilmek adına defter kayıtlarının Türkçe tutulması zorunluluğu gibi girişimler, iş tecrübesi ve hacmi daha büyük olan yabancı şirketlerin Türklerin istihdamına yönelik önemli adımlardan birini oluşturmuştur (Şener, 1990: 221). Bu dönemdeki yeni milliyetçilik, Türk-Müslüman nüfusun iş hayatında istihdamını ve girişimciliğini özendirme gayretlerini içermektedir. 1915 yılındaki “dil reform”u ile sokaklarda yabancı tabelaların asılması yasaklanırken, her türlü ticari yazışmanın ve resmi muhasebe işlemlerinin Türkçe yapılması kararlaştırılmıştır. Bu sayede okumuş orta sınıfın istihdamı artırılmaya çalışılırken, Keyder’e göre (2010: 84) ise Türkçe bilmeyen Levanten nüfusun tasfiyesi amaçlanmıştır.

Ekonominin millileştirilmesi çerçevesinde birbirini izleyen bir dizi kanun Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Bunların başında Osmanlı’dan beri mevzu olan [23 Mart 1916 tarihli kanun] ve Türkçenin kullanılmasına dair kanuni düzenleme gelir (Özkan, 2014: 1143). *Bilumum Şirketlerde Türkçe Lisanının İstimaline Dair Kanun Teklifi* 31 Aralık 1923 tarihinde görüşülmüşse de kanunun çıkması 1926’ya kalmıştır. 10 Nisan 1926’da kabul edilen *İktisadi Müesseselerde Mecburi Türkçe Kullanılması Hakkında Kanun*’la birlikte şirketler yazışmalarında Türkçe kullanmaya zorlanmıştır (Tekerek, 2021: 47). Kanunun bir neticesi olarak Türkçe bilen personel ihtiyacına binaen şirketlerde Türklerin istihdamının artırılması hedeflenmiştir. 3 Nisan 1924 tarihli Muhâmât Kanununun çıkarılması (Karabulut, 2013: 87), 18 Mart 1926 tarihli 788 Sayılı Memurin Kanununa göre devlet hizmetine girme koşullarına “Türk” olma hükmünün getirilmesi bu amaçlara yönelik çıkarılan kanunlardandır. Ayrıca 28 Mayıs 1927’de yürürlüğe giren Teşvik-i Sanayi Kanunu’nda belirtilen izin ve muafiyetlerden faydalanmanın, yalnızca müdür ve muhasebecinin yabancı olabileceği şartıyla mümkün olması ve 11 Nisan 1928 tarihli “Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun”la hekimlik şartının Darülfünun diploması ve Türk olmaya bağlanması (Tekerek, 2021: 47-49) gayri

Türk'ün iktisadi ve sosyal alandan çıkarılmasına yönelik tedbirler olarak okumak mümkündür. Zira anılan kanunlaştırma çabaları sonrasında önemli miktarda gayrimüslim veya yabancı ülkeyi terk etmiştir (Tekerek, 2021: 61-62). İmtiyazlı şirketlerdeki yabancı ve gayrimüslim bağımlı çalışan personelin emek piyasalarından çıkarılmasını müteakip 1932'de çıkarılan "Türkiye'de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanunu"yla (Yılmaz, 2012: 79) gayrimüslim ve yabancı küçük esnaf ve sokak satıcıları birçok meslekten menedilmiştir (Tekerek, 2021: 60). Böylece iktisadi hayatın küçük ama yaygın olan bir vechesi önemli ölçüde diğer unsurlardan arındırılmıştır.

Tasfiye sürecinin takibi ve tepkiler

Osmanlı'nın son dönem çalışma ilişkilerindeki eşitsizliğin giderilmesine yönelik Türk-Müslüman unsurun yabancı işçi ve memurlarla ikamesi, meclisin sürekli dile getirdiği konuların başında gelmektedir. Mecliste verdiği soru önergeleriyle konuyu gündemden düşürmeyen kişilerden biri de İstanbul Mebusu Ali Rıza Bey'dir. Özellikle ekonominin kalbi durumundaki İstanbul'da su, havagazı, tünel, tramvay, elektrik, rıhtım, telefon gibi çoğu hizmet, imtiyazlı yabancı şirketler tarafından yürütülmekte ve bu şirketlerin yabancı dil bilmeyen ve ihtisas sahibi olmayan Türk-Müslüman işçi ve memurları öteden beri çalıştırmak istemedikleri bilinmektedir.

1923 Mayıs'ı itibarıyla imtiyazlı şirketlerin temsilcileri Ankara'ya çağrılarak, sözleşmeleri yenilemiştir (TBMMZC, İ: 96, C: 5: 612). Ankara hükûmeti sözleşmelere yeni bir madde ekleyerek imtiyazlı şirketlerin istihdam edecekleri bütün memurun, müstahdemin ve amelenin Türk ve Müslüman olması şartı getirmiştir. Ali Rıza Bey'in 13 Ekim 1923 tarihinde vermiş olduğu soru önergesinde imtiyazlı şirketlerin pek çoğunun ilgili kararı uygulamakta isteksiz davrandığı öne sürülürken, işsizlik ve sefalet içerisinde olan Türk gençlerinin, bu şirketlerde çalıştırılmadığına dikkat çekilmektedir (BCA, 1923e). Ali Rıza Bey'in üç gün içerisinde Nafia Vekilinden yanıt beklediği önerge 6 Şubat 1924 tarihli meclis oturumunda gündeme gelmiştir. Ali Rıza Bey'e göre sözleşmeler üzerinden yaklaşık yedi-sekiz ay geçmesine rağmen çoğu imtiyazlı şirket kadrosu hâlâ "gayritürktür". Hatta "amele bile Türkleşmemiştir" (TBMMZC, İ: 96, C: 5: 613-614). İstanbul'da halk sefalet içerisinde olmasına rağmen, imtiyazlı şirketler yeni Türkiye'nin zihniyetini anlamamakta diretmektedir;

"Bendeniz zannediyorum ki bilhassa tramvay şirketi bizim zihniyetimizi anlamamıştır veya anlamak istemiyor. Tramvay şirketi bilmelidir ki İnkılâpçı Türkiye Hükûmeti ve Türkiye Büyük Millet Meclisi prensiplerinden zerre kadar fedakârlık edemez. ... Efendiler bu sefaletin devamına biz lâkayt kaldıkça bu intiharların [son dönemde artan intiharları kastederek] daima acı şahidleri olacağız. Sureti katiyede bu defalete nihayet vermek bizim için bir farizadır. ... Eğer biz mevcut şirketlerdeki gayritürk ânasır yerine bu adamları yerleştiremez ve yapılacak tesisatı nafia ve inşaiyede bunları kullanmazsak tabiatıyla bu gibi mehalik nispeti mütezayide ile artacaktır" (TBMMZC, İ: 96, C: 5: 613-614).

Konuya ilişkin açıklamasında Nafia Vekili Süleyman Sırrı Bey, Osmanlı Devleti'nden kalma sözleşmelerde şirketlerde çalışanların "tabiiyet-i Osmaniye'yi haiz olacaktır" ifadesinin "Türk" olarak değiştirildiğini belirtmektedir (TBMMZC, İ: 96, C: 5: 612). Geçmişte yabancıların tasfiyesini ilgilendiren mesele, artık Türk tabiiyetine haiz gayrimüslimleri de kapsamaktadır. Burada anlaşılması gereken "Türk", Türkçe bilen, okuyan, yazan, irken ve neslen Türk olanı ifade etmektedir (BCA, 1927a).

Aksaray Mebusu Besim Atalay'ın verdiği soru önergesi ise İzmir- Afyon Demiryolu kumpanyasındaki tüm işlemlerde Fransızca kullanılmasıyla ilgilidir. İkinci hat üzerinde tamirleri yapan tüm müteahhitlerden yalnızca bir kişinin Türk olduğuna dikkat çeken Besim Atalay, şirketin Türk memurlara karşı zorluk çıkardığını belirterek Nafia Vekilinden açıklama beklemektedir (BCA, 1924d). Nafia Vekili Süleyman Sırrı Bey ise ulus-devletin ideolojisini belirttiği açıklamasında imtiyazlı şirketlerdeki faaliyetlerin tamamen "Türkçeleştirilmesi"nin ancak sermayeye sahip olmakla mümkün olabileceğini dile getirmektedir;

"Besim Atalay Bey biraderimiz, hepimizin arzu ettiği vecih üzere dünyayı Türk görmek istiyor. Bendenizde de aynı gözlük vardır. Dilimizi yalnız Fransızcadan değil, Arapçadan, Farisîden tecrid etmeyi ben de isterim. Buyurdıkları gibi hat boyunda Türkçeden gayri belki Fransızca da konuşuluyor. Fakat muamele yoktur. Yalnız kala kala müdürün kaleminde kalmıştır. Sermayeyi inşaallah Türkleştiririz. O vakit müdür de müdürün kalemi de Türk ve Türkçe olur. Besim Atalay Beyin de, benim arzum da yerine gelir." (TBMMZC, İ:98, C: 5: 646).

Nafia Vekilinin açıklamalarından anlaşılacağı üzere mevcut işlemlerin Türkçe yapılması, sermaye ve üretimin yerli olmadığı durumlarda geçerliliğini yitirmektedir. Ticaret dilinin Türkçe olmaması, istihdam edilenler arasında Türk-Müslüman unsurun geri planda kalması yıllardan beri uygulanan politikaların sonucudur. Süleyman Sırrı Bey'in verdiği bilgilere göre hat boyunca biri İbrahim Galip Bey diğeri Mehmet Galip Bey olmak üzere iki müteahhit mevcut olsa da büyük köprülerin imalat ve inşaatı demirle yapılmakta, ülkede fabrika olmadığı için üretim Avrupa'da gerçekleşmektedir. İtalyan ve Belçikalı müteahhitlerin ilgili şirkette yoğun faaliyet göstermesi, üretimin ve hammaddenin de kendi ülkelerinde üretilmeleri sayesinde. Büyük köprüler neredeyse tüm dünyada İtalyan işçilerle mümkün iken bir anda Türkler tarafından yapılamamasının gerekçesini acı bir şekilde ortaya koymaktadır. Sermayesi yetersiz olan Türklerin nüfusu, yıllardır süren savaşlar ve bu savaşların yarattığı tahribat sonucu oldukça azalmıştır. Nüfusun yetersizliğinin yanı sıra Süleyman Sırrı Bey'e göre aynı zamanda Türkler girişimciliğe heveskâr da değildir (TBMMZC, İ:98, C. 5: 648).

Yeni ulus devletinin başkenti 13 Ekim 1923 tarihindeki kararla Ankara olmuştur. Yeni başkentlik kararıyla ülkede hız kazanan inşaat faaliyetleri, çok sayıda işçi ve müteahhite gereksinimi artırmıştır. Bu sebeple 7 Aralık 1924 tarihinde Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal imzasıyla bir kararname yayınlanmış, kararnamede Ankara'daki amele ve işçi buhranı sebebiyle memleketin çeşitli yerlerinden işçi celbine gerek duyulduğu bildirilmiştir (BCA, 1924a). Ancak hızlanan inşaat faaliyetlerinin büyük kısmı yabancı müteahhitler tarafından yerine getirilmektedir. Isparta Mebusu İbrahim Bey'in 2 Haziran 1926 tarihindeki “*şehremaneti ve resmi ve hususi makamat tarafından ecnebi müteahhitlere ihale edilen inşaatta yerli amele istihdamının temini hakkındaki*” (BCA, 1926a) takririnde dile getirdiği üzere kalfalık ve işçilik dahi Türkler tarafından yapılmamaktadır. “*Yerli amelemiz işsiz ve perişan halde kahvehanelerde sürünmekte ve duçarı sefalet olduklarını görmekte olduğumuzdan*” (BCA, 1926b: 5) bu duruma son verilmesi talep edilmektedir. Dâhiliye Vekilinin açıklamaları, Türk zanaatkâr eksikliğini gündeme getirmiştir. Memlekette Türkler henüz sanayiye öğrenememiştir. Sanayi mekteplerinde Türkler yetiştirilinceye ve girişimci oluncaya kadar yabancı istihdamı zorunlu görünmektedir (BCA, 1926b: 2). Bir yandan inşaat faaliyetlerindeki artış diğeri yandan şirketlerdeki tasfiyeler, ameleye olan ihtiyacı gündeme getirmiştir. Böylesi bir durumda çalışacak kişilerin yabancılardan olmamasına dikkat edilmesi gerekmektedir. Memlekette artan yabancı işçi istihdamının engellenmesi için bir komisyon kurulması hususunda 21 Mart 1926 tarihinde yeni bir kararname yayınlanmıştır (BCA, 1926d: 2-3). Kararnamede, yabancı istihdamı karşısında Türk işçi ve ustalar arasında artan işsizliğe değinilmekte, bir komisyon kurularak rapor hazırlanması talep edilmektedir.

Meclisteki tartışmalardan anlaşılacağı üzere Türk-Müslüman istihdamı “şifahen” de olsa ilerlemekte ve yeni ulus devlet politikalarında sadece imtiyazlı şirketlerde değil, çalışma hayatının her evresinde yabancılardan ve gayrimüslimlerin yerine Türklerin ikamesi amaçlanmaktadır. Ticaret ve sanayide Türklerin hâkimiyet kurabilmesi ise sermaye ve tecrübeye mümkündür. Ancak vekillerin açıklamalarından Türk-Müslüman istihdamında, yapılan işlerin mahiyetinden ziyade kişi sayılarına dikkat çekildiği görülmektedir. Oysa bahsi geçen şirketlerin idari ve müteahhas kadroları eksilmiş olsa da şirket idaresi ve uzmanlık gerektiren işlerin pek çoğu yine yabancılardan ve gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Şirketlerin hizmet verdiği alana göre meslek isimleri değışse de amele, rençber, hademe, kapıcı, odacı gibi işlerde Türk-Müslüman unsur ön plandadır.

Tasfiyelere, başta İtalya olmak üzere Fransa ve İngiltere'den tepkiler gecikmemiş, Hariciye Vekâletine verilen notalarla, alınan tedbirlerin gözden geçirilmesi istenmiştir. 1923 yılından itibaren verilen notaların içeriği, tasfiyelerin Lozan Antlaşması hükümlerine aykırı olduğu ve şirketlere bu konuda baskı yapıldığı yönündedir (BCA, 1923a, 1924i: 1-2, 1924j, 1924e, 1924f, 1924g). Ayrıca, Fransa, İngiltere ve İtalya'nın bu ciddi soruna ilişkin olarak verdikleri notalara herhangi bir yanıt verilmediği de Hariciye Vekâletine aktarılan sorunlar arasındadır (BCA, 1924i: 1-2). Türk hükümetinden, “uluslararası hukuka aykırı olarak” alınan bu tedbirlerin gecikmeksizin iptal edilmesi talep edilmektedir (BCA, 1924f). Tüm protesto ve verilen notalara karşın Türk hükümetinin yabancılardan tasfiyesinde geri adım atmadığı görülmektedir. Dış basına göre ise Türk hükümeti, yabancı şirket ve çalışanlarına karşı yeni bir zihniyet içerisinde ve bu durum yabancı şirketleri tereddüte düşürmektedir. Örneğin; Paris gazetelerinden L'information'da yayınlanan “Türk Hükümeti ve Ecnebi Şirketler” isimli makalede yeni Türkiye'de bir

müddetten beri bilhassa yabancı sermayeye ve şirketlerine karşı yeni bir zihniyetin hükümferma olduğu ve bu durumun Türkiye’de faaliyet gösteren yabancı şirketleri endişeye sevk ettiği aktarılmaktadır. Gazetede, yabancı şirketlerin karşılaştığı zorluklara değinilmekte “*Teknik kabiliyetleri itibariyle ecnebi şirketleri tarafından hariçten getirilen memurlar ve mütehassıslar memlekete temin ettikleri azim fevaide rağmen, Hükümetin tazyik ve tesirleriyle terhis edildiği*” bildirilmektedir (BCA, 1934).

Sayılarla tasfiye süreci

İmtiyazlı şirketlerde yabancı ve gayrimüslimlerin tasfiyesinin boyutunu; Nafia Vekâleti, şirketler komisierleri ve ilgili şirket arasında geçen yazışmalardan takip etmek mümkündür. Nafia Vekâleti, ilgili şirketlerin komisierlerinden listeleri talep etmekte, şirketlerde çalışan memur ve müstahdemlerin isimleri, vazifeleri, tabiiyetleri ve işe giriş tarihlerini içeren listeler sunulmaktadır. Düzenli aralıklarla talep edilen bu listelerde vekâlet, derhal çıkarılması istenen kişilerin yanlarına notlar düşerek listeleri şirkete geri göndermektedir. İlk olarak dönemin Nafia Vekili Süleyman Sırrı Bey’in meclisteki açıklamalarından, tasfiyelerin niceliksel boyutunu izlemek mümkündür. İmtiyazlı şirketlerden İstanbul Tünel Şirketi’nde (Tablo 1) 1923’te 39 olan Türk işçilerin sayısı 59’a yükselmiş, 29 gayrimüslim sayısı 4’e düşmüştür. Ali Rıza Bey’e göre ise “4 kişi de fazladır” (TBMMZC, İ:96, C:5: 612).

Tablo 1: İstanbul tünel şirketi istihdam edilenler (1923-1924)

	1923	1 Ocak 1924
Kökene	Sayı	Sayı
Türk	39	59
Gayrimüslim	29	4
Toplam	68	63

Kaynak: (TBMMZC, İ:96, C:5: 612).

Tablo 2’de görüleceği üzere, Şark demiryollarında 1 Temmuz 1923 tarihindeki Türk memurların adedi 869’dan 1.309’a yükselmiş, Yahudi müstahdemler 130’dan 84’e, Ermeniler 120’den 18’e, Katolikler 24’ten 10’a Alman personel ise 14’ten 10’a inmiştir. Yapılan sözleşmelerin pek çoğunda şirketlere 6 aylık süre tanınmıştır. Nafia vekiline göre “maksat Türk yerleştirmek” olduğundan belirtilen müddet içerisinde tüm yabancı ve gayrimüslimlerin çıkarılarak yerlerine Türk-Müslüman memurların istihdamının sağlanması hedeflenmektedir. (TBMMZC, İ:96, C:5: 612).

Tablo 2: Şark demiryollarında istihdam edilenler (1923-1924)

	1 Temmuz 1923	1 Şubat 1924
Kökene	Sayı	Sayı
Türk	869	1.309
Yahudi	130	84
Ermeni	120	18
Katolik	24	10
Alman	14	10
Toplam	1.157	1.431

Kaynak: (TBMMZC, İ:96, C:5: 612).

İmtiyazlı şirketlerden İstanbul Elektrik Şirketine ise 432 Türk çalışan mevcuttur. Türklerin yanı sıra, 10 Musevi, 64 Katolik, yabancı 57, Rum ve Ermeni 25 kişi kalmıştır. İstanbul Su Şirketi’nde ise yalnız 3 yabancı mevcuttur. Terkos Su Şirketi’nde ise 178 Türk, 17 yabancı, 103 Ermeni ve Rum olmak üzere 298 kişi görev yapmaktadır. Süleyman Bey’in de ifade ettiği üzere tasfiye işlemleri gayri resmi sürdürülmektedir. İlgili şirketlerin mukavelelerine göre bu kişileri çıkarma hakkına hükümet sahip olmamasına rağmen, şirketler bu fikri kabul etmiştir: “...Hükümetin nokta-i nazarını onlara telkin ettik. Onlar da bu fikri kabul ettiler ve bugün 109 adedi terki vazife etmiştir. Ve altı ay nihayetinde de Hükümetin yapmış olduğu İtilâfnameyi tamamiyle tatbik edeceğiz” (TBMMZC, İ:96, C:5: 612).

Tablo 3: Terkos su şirketinde istihdam edilenler (1924-1926)

	1 Şubat 1924	1 Ocak 1926
Kökene	Sayı	Sayı
Türk	178	170
Gayrimüslim	103	41
Yabancı	17	16
Toplam	298	227

Kaynak: (TBMMZC, İ:96, C:5: 612.; BCA, 1926c: 10).

1 Ocak 1926 tarihinde Terkos Su Şirketinde çalışan sayısı 227'dir (bkz. Tablo:3). Çalışanlardan 170'i Türk-Müslüman olup bu kişilerin 107'si yevmiye usulü çalışmaktadır. Yevmiyeli çalışan "Türk gayrimüslim" sayısı ise 5'tir. Maaşlı çalışanlar arasında Türk-Müslüman nüfusun oranı yaklaşık %55 iken, yevmiye usulü çalışanlar eklendiğinde bu oran %75'e yükselmektedir. Çoğunluğu kurşuncu, rençber, su yolcu, atışçı, yağcı olarak çalışan Türk-Müslümanların büyük çoğunluğu 1923-1925 yılları arasında işe alınmıştır (BCA, 1926c: 10). 16 yabancıların çalıştığı şirkette, Fransız müdürün yanı sıra Rus, Bulgar, Yugoslav tebaasından kişiler; makinist, ser mühendis, müdür yardımcılığı, tahsildarlık ve muhasebeci olarak görev yapmaktadır. 41 gayrimüslim çalışan ise tercüme kalemi, daktilograf, muhasebeci, kontrol muavini, ser ressam, anahtarcı, tahsildar gibi işleri yürütmektedir. Ayrıca Terkos Su Şirketi'nde biri gayrimüslim biri de İtalya tebaasından olmak üzere iki kadın, mübeyyiz ve muhasebeci olarak görev yapmaktadır (BCA, 1926c: 2-10). Terkos Su Şirketi örneğinden hareketle Süleyman Sırrı Bey'in dile getirmiş olduğu girişimler devam etmekte, toplam çalışan sayısındaki eksilmeye rağmen Türk-Müslüman nüfusun yoğunluğu artış göstermektedir.

Ali Rıza Bey yabancı ve gayrimüslim istihdamının en yoğun olduğu İstanbul Tramvay Şirketi hakkında önerge vermiş (BCA, 1925b), önergesinde sözleşmelere rağmen yabancı işçilerin çalışmakta olduğunu ifade etmiştir. Şirkette, Türk işçilerin sayısı 1.140 iken (1923), 1 Ocak 1924 tarihi itibarıyla bu sayı 1.480'e yükselmiş, 495 gayrimüslim ise 139'a gerilemiştir (bkz. Tablo:4). Yabancı çalışanlar ise 31'den 16'ya düşmüştür. Dönemin Nafia Vekili Feyzi Bey tarafından yapılan açıklamaya göre 1.722 çalışanın 1.523'ü Türk-Müslüman'dır. 43'ünün yabancı ve 156'sının gayrimüslim olduğu ifade edilen şirkette, memur ve müstahdeminin %90'ının Türk-Müslüman işçi ve memurlardan olması ilgili şirketin, hükümet kararlarını uyguladığını göstermektedir. Feyzi Bey'e göre, diğer çalışanların da Türklerle tebdili için gerekli teşebbüsler devam etmektedir (BCA, 1925b: 2).

Tablo 4: İstanbul tramvay şirketi istihdam edilenler (1923-1924)

	1923	1 Ocak 1924	1 Şubat 1924
Kökene	Sayı	Sayı	Sayı
Türk	1.140	1.480	1.523
Gayrimüslim	495	139	156
Yabancı	31	16	43
Toplam	1.666	1.635	1.722

Kaynak: (TBMMZC, İ:96, C:5: 612.; BCA, 1925b: 2)

İmtiyazlı şirketlerde Türklerin çalıştırılmaması ya da işten ilk çıkarılanların Türk-Müslüman olması basının gündemindedir. Dönemin tanıklarından Ahmet Hamdi Başar'ın ifade ettiği üzere imtiyazlı yabancı şirketlerde Türkler çalıştırılırsa dahi "tam bir sömürge halk gibi" kullanılırdı. 10 saate varan çalışma saatlerine karşılık aldıkları ücretler ise son derece azdır (Başar, 1966: 59). Ayrıca basında, Türk-Müslüman unsurun, yabancılar karşısında sürekli hor görüldüğüne ve şirket başvurularının geri çevrildiğine dair çıkan haberler, Türklerin tepkisini çekmektedir. İzmir'de yayın yapan Ahenk gazetesinin 26 Şubat 1928 tarihli "Elektrik şirketi müracaat eden Türk mütehassıslarını istemiyor. Nafia komiseride lakayd kalıyor" başlıklı haberi istenmeyen gelişmelerin yaşanmasına dair örneklerden biridir (BCA, 1928a):

"...Şehrimiz elektrik tramvay şirketi işi için müracaat eden Türk gençlerini bugün gel yarın gel teranesiyle günlerce oyalamaktan meskûra nihayet memura ihtiyacımız yok deyip bu memleketin hakiki evlâdlarına vazife vermezken diğer taraftan gerek merkezde gerek dar ağacındaki fabrikasında istihdam etmekte bulunduğu (petro, meniko yanko) ..bol bol maaş vermekte her nasılsa

gözümüzü boyamak için bidayette kabul ettiği Türk gençlerini kapu dışarı etmektedir” (BCA, 1928a: 4).

İzmir Elektrik Şirket’inin hedef gösterildiği yazı üzerine tahkikat başlatılmış, durumun anlatıldığı gibi olmadığı ortaya çıkmıştır. İnşaat işleri bitmesinden dolayı işlerine son verilen Türklerden biri, gazete yazısı üzerine şirketi basarak müdürü darp etmiş ve işe iadesini istemiştir (BCA, 1928a). Konu ile ilgili 2 Mart 1928 tarihinde Ankara Nafia Müdüriyetine yazan İzmir şirketler komiseri, yapılan neşriyatın “fena hareketlere sevk edebileceği” uyarısında bulunmuş, mütehassis olmayan Türk amelenin fabrikaya girerek müdüre karşı hareketini ise “şayan-ı esef” bir hadise olarak nitelendirmiştir. Durumun Türkiye hakkında fena fikirlere sebebiyet vermesinden ötürü konunun önem arz ettiği vurgulanmıştır. Şirketlerde Türk memur ve müstahdemlerin çalışmakta olduğu ancak ihtisas gerektiren işlerde ise gayri Türklerin bulunmasının elzem olduğu, tüm elektrik işlerinde ise yalnızca 2-3 gayri Türk’ün istihdam edildiğini belirtilmektedir (BCA, 1928a: 2).

Yaşanan bu gelişmeler sebebiyle, İzmir’de faaliyet gösteren imtiyazlı şirketlerin, yapılan sözleşmelere ne derece riayet ettiği gündeme gelmiştir. Tüm imtiyazlı şirketler gibi İzmir Elektrik Şirketi’nden alakaları kesilen ecnebi ve gayrimüslimlerin listeleri talep edilmiştir. 13 Ocak 1928 tarihli İzmir şirketler komiserine gönderilen yazıda İzmir’deki imtiyazlı şirketlerde müstahdemlerin Türk olacağı ve yabancı istihdamının zorunlu halleri tekrar hatırlatılmıştır. Adı geçen imtiyazlı şirketlerin karara uyup uymadıklarına dair raporlar istenmiştir (BCA, 1928b: 7). 5 Aralık 1928 tarihli tahkikata göre tesviyeci, tornacı, demirci, ateşçi, makinist, marangoz ve elektrik bakımcısı olarak istihdam edilen toplam 12 yabancı daha işten çıkarılmıştır (BCA, 1928b: 6).

Standart Oil Gaz Kumpanyası adlı şirket ise “mütehassis” adı altında bazı yabancıların çalıştırılmaya devam edilmesiyle ilgili örneklerden biridir. Şirketlerle yapılan sözleşmelerde Türk-Müslüman istihdamı dışında kalan durumlardan biri de “fen işleri”yle ilgili alanlardır. Sözleşmelerde “ikincil derecedeki” işlerde çalışanların tamamının Türk-Müslümanlardan oluşması talep edilmiştir. Bir yandan Türklerin istihdamı için çalışanların tasfiyesi devam ederken, Türk çalıştırmak istemeyen şirketler ise mevcut yabancı personeli “fen işleri” adı altında göstererek ilgili kararın dışında tutmaya çalışmıştır. A. Celal Bey imzasıyla sunulan raporda, Standart Oil Gaz Kumpanyasında yabancıların “borucu” adı altında yevmiye usulü çalıştırdıkları tespit edilmiş, ayrıca şirketin müracaat eden Türklere karşı ise zorluk çıkararak, işe kabul etmekte tereddüt gösterdikleri ifade edilmiştir (BCA, 1928b: 6).

İzmir’de gelişmelerin gösterdiği gibi imtiyazlı şirketlerde yabancı işçilerin tasfiyesi konusunda şirketler uyarılmakta, düzenli olarak listeler talep edilmektedir. İzmir Su Şirketi’ne ait 6 Mart 1924 tarihli belgede toplam 30 gayrimüslim ve yabancı görev yapmaktadır (BCA, 1924c: 4-5). Şirket, adım adım tasfiye sürecini uygulamakta, 1923 yılında 35 olan yabancı ve gayrimüslim çalışan sayısı, 1924’te 30’a, 1925 Mart’ında ise 16’ya düşmüştür (bkz. Tablo 5). Şirketlerden istenen istihdam edilenler listesi incelenip yeterli bulunmayarak, çıkarılması istenen kişilere notlar düşülmektedir. 1925 yılı itibarıyla İzmir Su Şirketi’nden beyan edilen cetvellerden gayrimüslimlerin genel toplama oranının %32 olduğu tespit edilmiş, “müdür ile muhasebeci ve boru şebekesi memuru, şube yolları tamirat şefinden maada lüzümü istihdamı anlaşılmadığından” mevcut müstahdemin yeniden tanzimi istenmiştir. (BCA, 1925c: 8) 1926 yılındaki listede ise İzmir Su Şirketi’nde idari işler kısmında Belçikalı müdürün yanı sıra İtalya tebaasından muhasebeciler mevcuttur. Şirket, listede çalışanların bir kısmının yanına notlar düşerek, hükümet tarafından mütehassislara verilen 6 ay sürenin, 3 ay daha uzatılmasını talep etmiştir. Ek süre istenen kişiler İtalya tebaasından muhasebeci ve ressam olarak çalışan yabancılardır. Yine notlarda “derhal çıkarılması istenenler” de muhasebede memur, ser tahsildar, saat bakımcısı olarak çalışanlar Türk Katolik ve İtalyanlardır. Aynı listede, idari işlerde çalışan Türklerin muhasebeci, veznedar, memur, kâtip, makine bakımcısı olarak görev yaptığı ve 1924-1925 yıllarında işe başladıkları görülmektedir. Fabrikada çalışan 11 kişiden sadece ser makinist ve makinist Belçikalı olup, diğerleri makine bakımcısı ve kovacı olarak çalışan Türklerden ibarettir. Kanalizasyon müstahdemi kısmında toplam 21 çalışandan, umum işin usta başısı ve saat tamiri usta başısı olmak üzere iki İtalyan bulunmaktadır. Kurşuncu ustası, saat bakımcısı, çeşmeci ve amele olarak çalışan 19 Türk mevcuttur (BCA, 1926f: 251-252).

Tablo 5: İzmir su şirketi istihdam edilenler (1923-1925)

	Ekim 1923	Mart 1925
Kökene	Sayı	Sayı
Türk	38	47
Gayrimüslim	15	6
Yabancı	20	10
Belirtilmeyen	1	
Toplam	74	64

Kaynak: (BCA, 1923d: 5, 1924c, 1925c: 6-12)

Şirketlerde nitelikli işgücü sorunu

Tasfiye sürecinde “tali” olarak ifade edilen ancak kapsamı net olarak belirlenemeyen işlerde Türk-Müslüman işçilerin istihdamlarının sağlanabilmesi mevcut yabancı ve gayrimüslimlerin çıkarılmasıyla mümkündür. Arşiv belgeleri incelendiğinde ise ikincil işlerin yanı sıra uzmanlık gerektiren işlerde de tasfiye konusunda hükümetin ısrarı göze çarpmaktadır. Nafia Vekâletinin tasfiye sürecini denetim ve kontrol altında tutmak isteği arşiv belgelerinde net şekilde görülmektedir. Tasfiye işlemleri konusunda, imtiyazlı şirketler komiserlerine gönderilen yazılarda, şirketlerden düzenli aralıklarla listeler talep etmektedir. İlgili listelerde, kaç kişinin istihdam edildiği, bu kişilerin isimleri, hangi vazife ile görev yaptığı istenirken, 1923 yılından sonraki belgelerde ise etnik ve dini ayrımları da belirtilmektedir. Örneğin İstanbul Rihtım-Dok ve Antrepo Türk Anonim Şirketi’ne ait listede, çalışanlar yalnızca ecnebi ve Osmanlı olarak ayrılırken (BCA, 1925a: 24), 1923 sonrası listelerde, ecnebilerin tabiiyeti, Türk, gayri Türk gibi ayrımlara rastlanmaktadır. İngiliz Elçisi Sir Lindsay, İngiliz Dışişleri Bakanı’na gönderdiği raporda, bu durumu Türk hükümetinin, Müslüman ve gayrimüslim vatandaşları arasında yaptığı ayrımın bir kanıtı olarak gördüğünü belirtir. Lindsay’e göre bu hükümetin her zaman sürdürdüğü ancak görünürde olmayan bir ayrımdır (Koraltürk, 2011: 261).

Listeler vekâlete ulaştıktan sonra, tasfiyenin yeterli görünmemesi durumunda, çıkarılması gereken kişiler not düşülerek tekrar şirketlere bildirilmektedir. Kimi durumlarda şirket, vekâletin isteğini yerine getirirken, uzmanlık gerektiren işlerde ise ricalar ve ilgili kişilere dair ek müddet talepleri gündeme gelmektedir. Örneğin; 28 Aralık 1924 tarihli Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi’nden gönderilen liste üzerine Nafia Vekili, şirket komiserine uyarıda bulunmakta, odacı, amele, yamak gibi müstahdemlerin dahi ecnebi ya da gayrimüslimlerden oluştuğuna dikkat çekerek; “... bu kişilerin ve diğer gayrimüslimlerin işlerine nihayet verilerek yerlerine Müslümanların ikamesi” (BCA, 1924h: 1) istenmektedir. 21 Eylül 1924 tarihli listede ise 15 Türk’ün yanı sıra Mösyö Mitrazof isimli bir Rus işçinin çalıştığı görülmüştür. Çalışanlar; demirci, makinist bakımcısı ve amele çavuşu ve amele olarak hizmet etmektedir. Ayrıca şirket komiserinin 8 Ekim 1924 tarihli raporunda ise, memurlardan gayrimüslim Miyamoz ve Dimitro ile İtalyan tebaasından Alsanda efendilerin vazifelerine son verildiği diğer kişilerin ise takip edileceği ifade edilmiştir (BCA, 1924h: 1-5). 1925 yılına gelindiğinde 3 Mart 1925 tarihli Nafia Vekâletinden su şirketine yazılan yazıda “Üsküdar ve Kadıköy su şirketinde müstahdem gayri millilerin ihracı ile yerlerine milli memur istihdam edilmesi hususundaki teşebbüsatin memnuniyet verici olduğu” ifade edilirken (BCA, 1925d: 2) “gayri milli”lerin ihracına dair gerekli listelerin devamı istenmektedir. 96 kişinin çalışmakta olduğu şirkette, 2 fen memurunun geçici olmak kaydıyla bırakılarak, diğer yabancı ve gayrimüslimlerin katıyen ihraç edilmeleri hususunda ısrar edilmektedir. Çıkarılması hususunda ısrar edilen kişilerden biri de İtalyan tebaasından muhasebeci Mösyö Velasti’dir. Velasti’nin yerine Türk muhasebeci alınması konusunda ısrar edilmiş, 21 Şubat 1925 tarihli yazıda şirketin ricası üzerinde bir ay kadar bir müddetle geçici olarak istihdamı sağlanmıştır (BCA, 1925d: 3). Belirtilen süre son bulduğunda tekrar Mösyö Velasti’nin işten çıkarılması istenmiştir.

Muhasebeci Mösyö Velasti örneği üzerinden uzmanlık gerektiren işlerde şirketlerin yaşadığı sıkıntıları izlemek mümkündür. Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi müdürü tarafından Nafia Vekâlet’ine yazılan dilekçede; “...Umuru fenniyemizde müstahdem iki efendinin vazifelerinde devamlarına edilen müsaadeden dolayı bilhassa arzu şükranına müsaraat eyleriz”(BCA, 1925d: 4) denilmekte, en azından bilançonun bitimine kadar muhasebeci Velasti’nin süresinin uzatılması rica edilmektedir. Yerine alacakları kişinin işlere “henüz vukuf peyda edecek” durumda olamayacağı, kendilerine tanınan 10 günlük sürede ise bilançonun yetişemeyeceği bildirilmektedir. Ayrıca çıkarılması istenen kişilerden Mösyö Markizi ve Mösyö Barduçi’nin ise vazifelerine son verildiği bildirilmiştir. (BCA, 1925d: 4) İlgili

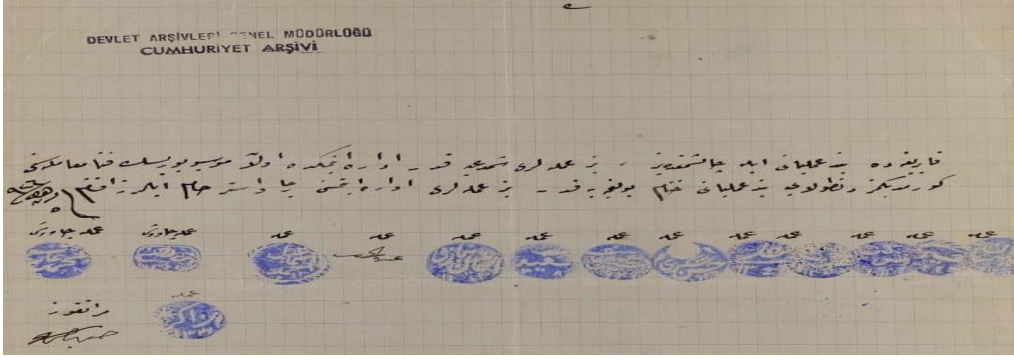
yazışmalardan şirketin uzmanlar arasında önem sırasına göre tercih yapmak zorunda bırakıldığı anlaşılmaktadır. Oysaki Nafia Vekâletine göre şirket, konuya gerekli hassasiyet göstermemektedir (BCA, 1925d: 3).

1926'da Terkos Su Şirketi'nin Nafia Vekâletine gönderdiği listede ise Mösyö Velasti'nin 1925 yılında işe alındığı tespit edilmiştir. Yapılan baskılar sonucunda Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi'nin Velasti'nin işine son vermek zorunda kaldığı, ancak bir şekilde Terkos Su Şirketinde işe başladığı anlaşılmaktadır. "Göksu bentlerinde çalışan amele içerisinde gayrimüslim mevcut değildir" denilen raporda (BCA, 1926c: 13), toplam 43 çalışandan 40'ı Türk-Müslümandır. Terkos Su Şirketindeki diğer iki yabancı ise Belçikalı müdür ile fen işleri amiri Portekizli Mösyö Rondali'dir (BCA, 1926c: 13-14). Müttehassıslarını işten çıkararak şirket fabrikada ise sorun yaşamaktadır. 18 Mart 1926 tarihinde Nafia Müdüriyetine yazılan dilekçede, Yunanlı memurun ve müstahdemin şirketten ihracının sağlandığı, Terkos gölü fabrikasında ser makinist olarak görev yapan Fransız tebaasından Mösyö Mallo'nun fabrikaya girişinin yasaklandığı bildirilmektedir. 25 Ocak 1926'da ser makinistin görevden uzaklaştırılması mevcut müstahdemin makineleri idare edememelerine sebep olmuş, bu sebeple iki makineyi birbirine bağlayan ana parça kırılmıştır. Görevi hakkıyla ifa edecek ser makinist, tesviyeci gibi ihtisasa ait meslekleri yapacak Türk-Müslüman uzmanın bulunamaması şirketin yaşadığı sorunlar arasındadır (BCA, 1926f: 221-224).

Kimi durumlarda işten çıkarılması istenen kişilere "Türk düşmanı" şeklinde ithamlarda bulunulduğu görülmektedir. Mösyö Gablo'da bu kişilerden biridir. Mösyö Gablo bir şirket inşaatından evvel Zonguldak Kömür Şirketi'nde memur olarak işe başlamış ancak yerine iki Türk memurun alınmasıyla vazifesine son verilmiştir. Ardından Rıhtım Şirketi'nde işe başlamışsa da yine aynı sebepten çıkarılmış ve son olarak Bursa Elektrik Şirketi'nde göreve başlamıştır. Şirket komiserinin sunduğu rapora göre Mösyö Gablo müttehassıs olmamasına rağmen bir süre şirket müsaadesiyle çalıştırılmıştır (BCA, 1927c: 4). 2 Ocak 1926 tarihli şirketler komiseri tarafından Nafia Müdüriyetine yazılan yazıda, Mösyö Gablo, Mösyö Penan ve diğer yabancıların müttehassıs adıyla çalıştırıldığı, ancak bu kişilerin bir kısmının Bursa'da şarap ticaretinden gelmiş oldukları aktarılmaktadır (BCA, 1926f: 274). Şirket komiseri tarafından Haziran 1927'de sunulan bir diğer raporda ise Gablo'nun "öteden beri Türk düşmanlığıyla tanınmış" olduğu, şirketlerdeki Levantenler sayesinde kazanç ve koruma elde ettiği bildirilmiştir. Rapora göre İstanbul sanayi mektebi kursunda elektrik bölümünde derece yapan Türk gençleri, şirkette gördükleri baskılar sebebiyle ancak 2,5 ay çalışırken, Türklerin yerine yabancı istihdamına göz yumulmamalıdır. Sonuç itibarıyla 13 Ağustos 1927 tarihinde Mösyö Gablo'nun Bursa Elektrik şirketinde vazifesine son verilerek yerine Fahri Efendi adında bir Türk getirilmiştir (BCA, 1927b).

Yabancıların tasfiyesinde karşılaşılan ilginç örneklerden biri de inşaat işçilerinin, çıkarılması istenen amirlerine destek olmak üzere Nafia Vekâletine ricalarını bildiren dilekçeleridir (bkz. Görsel 1). Gönüllü yapıp yapılmadığı bilinmemekle birlikte Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi, Göksu bendi inşaatında çalışan ameleler tarafından yazılan 5 Ekim 1926 tarihli dilekçede: "Fabrikada bend ameliyatı ile çalışmaktayız. Biz ameleleri şimdiye kadar idare etmekte olan mösyö Boris'in fena muamelesini görmediğimizden dolayı bend ameliyatı hitam [son] buluncaya kadar biz ameleleri idare etmesini rica ve istirham eyeriz efendim" (BCA, 1926e: 8) denilmektedir. Fabrikadaki şef makinist de ilgili listelere bir mektup ilave ederek Mösyö Boris'i "Gayet ciddi, vazifesinden başka bir şeyle iştiğal etmez bir adam" olarak tanımlamakta, şirkette kalmasını rica etmektedir. Ancak Nafia Vekâleti bahsi geçen yabancıların, gerek inşaatın İstanbul vilayeti içerisinde kalması gerekse "inşaat-ı tatil" gibi bir tehlike bulunması dolayısıyla işlerine son verilmesini istemiştir. Dersaadet Nafia Komiserliği tarafından, Nafia Vekâletine 10 Kasım 1926 tarihli cevap yazısında ise Göksu bent inşaat faaliyetleriyle çalışan yabancıların müttehassıs olarak 2 seneden beri istihdam edildiği ve mevcut sözleşmelerinin 5 yıllık olduğu aktarılmaktadır. Bu durumun yanı sıra ilgili kişilerin uzman sıfatıyla buldukları, "Hizmeti ihtisas meselesi" olan bentlerdeki inşaatın yürütülmesinde önemli oldukları belirtilmektedir. Ayrıca nitelikli usta tedarikinde yaşanan sıkıntı sebebiyle %20'ye kadar yabancı uzman bulundurulması rica edilmektedir (BCA, 1926e: 6).

Görsel 1: Fabrikada bend inşaatında çalışan işçilerin talebi

Kaynak: (BCA, 1926e: 7)

Yabancı ve gayrimüslimlerin yoğun olarak istihdam ettiği yerlerin başında demiryolları hatları gelmektedir. Uzmanlık gerektiren bu işlerde Türk müstahdem ve memurlarının ikamesinin sağlanması oldukça önemlidir. Mart 1926’da Ankara Sefirine ulaşan şikâyetlerde İzmir-Aydın şimendifer memurun ve müstahdeminin Türklerden oluşması gerektiği ikinci dereceden olan işlerin dahi Türklere yaptırılmadığı aktarılmaktadır. Mezkûr hatta müstahdem bulunan 104 yabancıdan ancak 15’i uzman vasfına sahiptir. Tüm uyarılara rağmen Türklerin çalıştırılmadığı bildirilmektedir. Nafia Vekâletinden gelen yazıda 1927 şubatına kadar mütehassıslardan 25 kişinin daha çıkarılarak, Türk memur ve müstahdemnin ikamesinin sağlanmasının arzu edildiği bildirilmektedir (BCA, 1926g: 1-2). İngiliz Büyükelçi Sir R. Lindsay tarafından Londra’ya sunulan bir raporda, yeni devletin işgücünün dönüşümündeki hedefi ana hatlarıyla aktarılmaktadır;

“Bir yüzyıldan daha uzun bir süredir Türkiye’ye karşı güçler politikasına güvensizlik nedeniyle Türk olmayan tüm unsurlara derin bir güvensizlikle dolu olan Cumhuriyet, kendisini çevreleyen Çin duvarına benzer bir teklifte, bireyler ve tüccarlar tarafından bile yabancı etkinin uygulanmasına yer olmayan bir devleti yeniden inşa etmeye kararlıdır. Bu politika alçakgönüllü kalıcılığı ile takip ediliyor... ve tüm halkın samimi desteğini almaktadır” (akt. Tekerek, 2021: 53).

İzmir-Aydın Demiryolu Şirketi’nin bir temsilcisi 18 Mart 1926 tarihinde İngiliz Büyükelçi’yi ziyaret ederek, *“Türkler’in demiryolu personelinin tamamen Türk olması gerektiği”* yönündeki taleplerinden söz etmiştir (Tekerek, 2021: 53). Birkaç yıl içerisinde bu arzu gerçekleşmiş, Vakıf gazetesinin 23 Ocak 1930 tarihli nüshasında aktarıldığı üzere yüzlerce memurun işlerine son verilmiş ve Devlet Demir Yolları idaresi bir Türk kuruluşu haline gelmiştir (Tekerek, 2021: 50).

Tasfiyeler devam ederken, şirket müdürlerinin değindiği ortak sorunlardan biri uzman kadrolardaki eksikliklerdir. Uzmanlık gerektiren işler idari olabildiği gibi, ustalık seviyesindeki meslekler de bu tanıma dâhildir. Teknik bilgiye ihtiyacın olduğu alanlardan biri ise elektrik işleridir. Osmanlı Elektrik Anonim Şirketi Müdürü 2 Mart 1922 tarihinde Nafia Vekâletine göndermiş olduğu yazıda, şirketin *“fenni bir mahiyette”* olduğu ve Osmanlı tebaasından uzman bulunamamasından dolayı gönderilen listelerde herhangi bir eksiltmeye gidilemeyeceğini bildirmektedir. Fen işleriyle ilgili yabancı çalışanların %29 oranında olduğu aktarılırken, işin yapısı gereği istihdam edilmelerinin zorunlu olduğu aktarılmaktadır. Toplam 31 yabancı çalışanın %4,5’i Rus tabiiyetindedir (BCA, 1922: 6). İlgili tarihlerde şirketin çeşitli birimlerinde görev yapan 662 çalışanından 473’ü (%71) Osmanlı tebaasıdır. Merkez idarede 62 kişi olmak üzere toplam 189 kişi (%29) ise yabancılardan oluşmaktadır (BCA, 1922: 7; Özkan, 2023: 311). Bu belgeden anlaşılacağı üzere yabancı memur ve müstahdem çalıştırılmaması hususu Osmanlı Devleti döneminde de ele alınmıştır. Ancak buradaki temel farklılık Osmanlı Devleti döneminde yabancı-Osmanlı tebaası ayrımının yerini, Cumhuriyetle birlikte yabancı/gayrimüslim- Müslüman ayrımına bırakmasıdır.

Elektrik şirketinin uzman bulamadığı iddialarının yanı sıra, mütehassis olduğu halde iş bulamayan Ali Bin Abdullah’ın durumu ise bahse değerdir. 1 Ağustos 1922 tarihinde Nafia Vekâletine bir mektupla şikâyetini dile getiren Ali Bin Abdullah, geçmişte Yedikule Şimendifer Kumpanyasında makinist olarak çalıştığını ancak elektrik, su ve tramvay şirketlerinde iş bulamadığını bildirmektedir. Ali Bin Abdullah’a göre bu şirketler Türk işçi yerine Rusları tercih etmektedir (BCA, 1922: 3; Özkan, 2023: 310).

1923'ten önce tasfiye edilmesi gerekenlerin başında Yunanlı ve Rus amele gelmektedir. Örneğin; Dersaadet Rıhtım-Dok ve Antrepo Şirketi'ne yapılan uyarıda, 29 Kasım 1922 tarihli mütalaaya riayet eylemekte geç kalındığı aktarılmaktadır. Fransız müdür Mösyö Şarye'nin Türkleri seven biri olmasına rağmen şirket idaresinin muhtelif kişilerden oluştuğu bildirilmektedir. İhbarname üzerinden yaklaşık bir yıl gibi bir süre geçmesine rağmen hala Yunan tabiiyetindeki işçilerin istihdam edilmesi kabul edilecek bir durum değildir (BCA, 1925a: 17).

Henüz çalışanların haklarını müdafaa eden bir mevzuat olmadığı için Türk tebaası çalıştığı sırada ya da işten çıkarıldığında ilgili şirketin insafına kalmaktadır. Oysa yabancı çalışanların çalışma hakları, şirket sözleşmelerinde belirtilmiştir. Dersaadet Rıhtım, Dok ve Antrepo şirketinin idare meclisi yabancıların işlerine son verildiği takdirde nizamname gereğince çalışanlarına mühim miktarda tazminat ödenmesi gerekmektedir. Bir yandan uzman sıkıntısı baş gösterirken diğer yandan da şirket maliyesinin böyle azami miktarda “fedakârlığı” kaldıracak durumda olmaması şirketin çözmesi gereken sorunlar arasındadır. Şirket müdürünün idare meclisi karşısında aciz kaldığını bildirilen raporda ayrıca Ermeni, Rum ve Musevilerin mevkii ve memuriyetleri itibariyle Türklerden daha mühim konumda oldukları aktarılmaktadır (BCA, 1925a: 17).

Şirket ile ilgili verilen mevcut memurin ve müstahdem in ayrıntıları incelendiğinde 30 Kasım 1924 tarihi itibariyle 222'si Türk-Müslüman, 49'u gayrimüslim, 37'si yabancı olmak üzere toplam 308 çalışan mevcuttur. İşe alınanların bir kısmı geçici bir kısmı daimî kadrodadır (BCA, 1925a: 13). Mart 1925 tarihli listede ise Müslümanların adedi 239'a yükselirken (bkz. Tablo: 6), gayrimüslimlerin 47'ye düşmüş, yabancılarda ise bir değişiklik olmamıştır. Mayıs itibariyle Türk-Müslüman işçilerin adedinde artış yaşanmış olsa da buradaki artış, geçici olarak sayılan hamal sayılarından kaynaklanmaktadır (BCA, 1925a: 2).

Tablo 6: İstanbul rıhtım, dok ve antrepo türk anonim şirketi'nde çalışan türk ve yabancı işçilerin miktarını gösterir cetvel.

İstihdam Edilenler	Ekim 1922	Kasım 1924	Ağustos 1924	Aralık 1924	Mart 1925	Mayıs 1925	Ekim 1925
Osmanlı Tebaası	136						
Türk-Müslüman		222	231	235	239	247	267
Rum		22	21	21	20	19	16
Musevi		14	13	14	14	14	14
Ermeni		6	6	6	6	6	6
Ermeni Katolik		3	3	3	3	2	2
Latin		4	4	4	4	4	4
Fransız	21	15	15	15	15	13	4
İtalyan	11	10	10	10	10	10	8
Yugoslav	6	5	4	5	5	5	3
İspanyalı	1	1	1	1	1	1	2
Çekoslav	1	1	1	1	1	1	1
Mısırlı	1						1
İngiliz	5	5		5	5	5	1
Sırp	2						
Yunan	25						
Belçika	1						
Genel Toplam	210	308	309	320	323	327	329

Kaynak: (BCA, 1924b, 1925a: 1-30)

1 Ocak 1926 tarihli Dok-Antrepo ve Rıhtım şirket listesinde toplam 230 kişi içerisinde yaklaşık 140 kişinin 1923-1926 yılları arasında çalışmaya başlayan Türk-Müslümanlardan oluştuğu görülmektedir. Türk-Müslümanlar çoğunlukla yevmiye usulü çalışmakta, rıhtım han odacısı, amele, elektrikçi çırağı, duvarcı çırağı, rıhtım memuru, muavin, rüsumat memuru, süpürgeci, antrepo kâtibi, rıhtım han kapıcısı ve bekçi olarak görev yapmaktadır. Aralarında maaşlı olarak çalışan birkaç Türk'ün de muhasebeci, kâtip, kontrolör, ser tahsildar, veznedar gibi işleri yürüttüğü görülmektedir. İtalyanlar ise duvarcı ustası, muhasebeci, makinehane amiri, puantaj ve rıhtım memuru, fen muhasib memuru, kalorifer mütehasısı gibi vasıflı işlerde çalışmaktadır (BCA, 1926f: 261-266).

Teknik personel eksikliği sebebiyle bazı şirketlerin faaliyetlerini yürütmekte sıkıntı yaşadığı görülmektedir. Bu hususta İstanbul Tramvay, Tünel ve Rıhtım Şirketleri Komiseri tarafından Nafia Vekâletine gönderilen 9 Mayıs 1927 tarihli rapor önem arz etmektedir. Rapor, yabancı işçi yasağıyla birlikte Tramvay Şirketinde işlerin aksadığı ve bu duruma çare bulunması gerekliliği üzerine detaylı bilgiler içermektedir. Hazırlanan cetvellerde şirketin kaç kişiye ihtiyacı olduğu, mevcut çalışanların ise yetersiz kaldığı ayrıntılı olarak sunulmaktadır (BCA, 1927b: 1-3). Tramvay Şirketi müdürü tarafından kaleme alınan “Müstahdemin ve amelenin tedariki” başlıklı bir diğer belgede ise, 1923 yılındaki talimatla yıllardır hizmet eden çoğu memurun işlerine son verilmek zorunda kaldığı, kadrolardaki boşluğun ise kısa mühlet zarfında “alelacele ve gayri kâfi anasır” ile doldurulduğu aktarılmaktadır. Şirketin açmış olduğu vatman ve biletçi sınavına “doğru düzgün” kimsenin başvurmadığı, dört yıl içinde 1.600 biletçinin ise işten ayrıldığı şirket müdürü tarafından dile getirilen sorunlar arasındadır. Ayrıca staj yapan memurların yeni memuriyetlere geçerek şirketi müşkül vaziyete düşürdükleri, Anadolu’da artan inşaat faaliyetleri sonucunda, nüfusu azalan İstanbul’da uzman bulmak bir yana amele tedarikinde dahi sıkıntı yaşandığı aktarılan diğer konular arasındadır. Müdüre göre tüm bu sebeplerden dolayı şirket, “*elzem olan anasır mütehasşısı tedarik etmek için duçar olduğu müşkül bir vaziyetten hiçbir vakit kurtulamamıştır*” (BCA, 1927b: 7-8).

Tasfiye meselesinde şirketlerin yaşadığı sıkıntılardan biri de eskiden beri istihdam edilen mütehasşis kişilerin işten çıkarılmasıdır. Bu örneklerden biri de Rıhtım şirketinde yaşanmıştır. 15 Ocak 1927 tarihinde 22’si yabancı, 36’sı gayrimüslim, 135 hamal, 262 daimî, 16’sı geçici toplam 413 kişi istihdam edilmektedir. Hamallar dâhil edildiğinde yabancı ve gayrimüslimlerin, Müslümanlara oranı %14, dâhil edilmediğinde ise bu oran %20’dir. Antrepolarında ise 2’si yabancı, 21 gayrimüslim görev yapmaktadır. Tasfiyesi istenen gayrimüslimlerin bir kısmının eski memurlardan olması ve “*muamelatı umumiye şirkete vukufları cihetiyle derhal vazifelerine nihayet verilemeyeceği*” müdüriyet tarafından beyan edilmiştir. Komiserlikten, vekâlete gönderilen yazıda “*Rum, Ermeni ve Museviler de Türklerle aynı hukuka tabi olduğu için bunların ihracı emrinin sureti resmiyede teşebbüsat icrası muvaffak görülememektedir*” denilmekte, gayrimüslimlerin tasfiyesi ancak şirket müdüriyetinin girişimiyle mümkün olabileceği bildirilmektedir (BCA, 1927a: 3).

Şirket sözleşmelerine rağmen çoğu imtiyazlı şirketin ilgili hükümet kararını uygulamada istekli olmadığı görülmektedir. Bu örneklerden biri İzmir Su Şirkettidir. 27 Kasım 1923 tarihli, Nafia Vekâletine gönderilen raporda, çoğu yabancı şirket tarafından “kollandığı” aktarılmaktadır (BCA, 1923d: 3). İzmir Havagazı Şirketi ise tasfiyelerin büyük bir kısmını gerçekleştirmiştir. Çalışan 17 kişiden 11’i tercüman, kovacı ve amale-ateşçi olmak üzere Müslüman-Türklerden oluşmaktadır. Şirketin idari kısmı ise şirket müdürü ve mühendisi İngiliz, makinisti, kasadarı ve kâtibî İtalyalıdır. Şirket ayrıca maaşlı ve yevmiyeli çalışanların ücretlerini de belirtmiş, 2 İtalyan makinist hariç diğer idarede çalışan üst düzey yöneticilere “bahalılık zammı” ödemiştir (BCA, 1923d: 4). Örneğin tercüman olarak çalışan Çalıkzade Haydar Bey’in maaşı 800 olmasına rağmen [belgede para birimi yazılmamıştır] enflasyon farkı olarak 3200, 1600 alan kasadar ve kâtip ise 6400 almışlardır. Tercüman Türk’ün dışında diğer işçiler bu zamlardan faydalanmamıştır (BCA, 1923d: 4).

İzmir Su Şirketi listeleri incelendiğinde toplam 75 çalışandan, 38’i Türk-Müslümandır. Liste, Müslüman ve gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın “Türk” olarak düzenlenmiştir. Listedeki isimlerden çalışanların sayısı belirlenebilmektedir. 38 Türk-Müslüman çalışanın ise 20’si amele olup, aralarında kovacı, anahtarcı, memur, tahsildar, kurşuncu ve saat bakımcısı yer almaktadır. Şirketteki tek kadın ise “silici” olarak istihdam edilen Müşerref Hanım’dır (BCA, 1923d: 5) Oysa birkaç şirkette az sayıda kadın çalışanın, kâtip, daktilograf gibi meslekleri yürüten yabancı ve gayrimüslimlerden oluştuğu görülmektedir. Şirketteki 20 yabancı ise (Tablo 7) Belçikalı ve İtalyalıdır. İtalyan işçiler, memur, kurşuncu, demirci, saat tamircisi, arabacı, yardımcı gibi işleri yürütmektedir. Meslekleri Türk-Müslüman kesimin de kısa zamanda öğrenebileceği işler olduğundan, yabancıların tasfiye sürecinde ilk olarak işten çıkarılanlar İtalyanlar olmaktadır. Şirketteki 15 gayrimüslim ise baş saat bakımcısı, tahsildar, memur, kurşuncu, makine yardımcısı olarak görev yapmaktadır (BCA, 1923d, : 4-7).

Tablo 7: İzmir su şirketi istihdam edilenler (1924-1926)

	Kasım 1923	9 Mart 1924	26 Mart 1925	1926
Müslüman	38	41	43	47
Gayrimüslim	15	13	8	6
Belçikalı	5	5	5	4
İtalyan	15	13	7	6
Toplam	73	72	63	63

Kaynak: (BCA, 1923d: 5, 1924c: 4-5, 1925c: 6-10, 1926f: 252)

İkincil işlerde işgücünün dönüşümü ilerlerken uzmanlık gerektiren işlerde bu dönüşüm merak konusudur. Müdürü Belçikalı olan İzmir Su Şirketi'nin idari kısmında; makinist, harita şefi, işletme şefi, boru tamirat şefleri ve muhasebecilerin büyük bir bölümü İtalyanlardan oluşmaktadır. İtalyan memur ve müstahdemin tasfiyesiyle şirket, kadrolardaki boşluğu şirket içerisinde Türkleri terfi ettirerek gidermeye çalışmıştır. Şöyle ki; şirket müdürü 9 Şubat 1924 tarihli yazıya istinaden gaz idaresindeki memurların işine son vermiştir. 1898 senesinde demirci ustası ve işbaşısı olarak başlayan İtalyan tebaasından Adorno ve Antoni efendiler çıkarılarak yerlerine saat bakımcısı olarak Kemal Efendi ile Ali Mahmud Bey getirilmiştir (BCA, 1924c: 3-5). 6 Mart 1924 tarihli raporda belirtildiği üzere, 1920 yılında anahtarcı olarak hizmete başlayan Cafer Şerif Efendiyi tahsildarlığa, 1924 Martında amele olarak işe alınan Abdullah Hasan Efendiyi de anahtarcılığa terfi ettirmiştir (BCA, 1924c: 3). Anahtarcı Haydar Bey'in tahsildarlığa, ameleden Hasan Efendinin anahtarcılığa, amele İbrahim ve Mustafa'nın İtalyan mühendis yerine ustalığa, büyük memurun idaresine de Ethem Bey'in getirilmesi verilebilecek örnekler arasındadır (BCA, 1924c: 8). Hükümet kararlarını yerine getiren müdür, işçi sıkıntısı olduğunu ve şiddetle mütehassıslara ihtiyaç olduğunu belirtmektedir. Örneğin fabrikada tulumba makinesini "*alelade bir amale olan Mehmet efendi*" idare etmektedir (BCA, 1924c: 8). Yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla bir yandan tasfiyeler yerine getirilirken diğer yandan uzman sorunu kadrolar arası geçişle giderilmeye çalışılmaktadır. Ayrıca şirket müdürü daha fazla personele ihtiyaç duyulduğunu ve daha fazla işçi çıkaramayacağını da dilekçesinde dile getirmektedir. Müdüre göre ilgili dairelerin Türklere tahsisine imkân kalmamıştır (BCA, 1924c: 8). Mart 1925'e gelindiğinde şirkette yabancı ve gayrimüslimlerin, Müslümanlara oranı %32'dir. Ancak Nafia Vekâletine göre bu oran oldukça yüksektir. Karara uyulması yönünde uyarılan şirketin tekrar yeni bir liste oluşturması talep edilmektedir. İlgili yazıda "*Muhasebeci ve boru şebekesi memuru, şube yolları tamiran şefinden maada lüzumu istihdamı anlaşılmadığından şirket tahkikatında bulunularak neticesi yazılarak mezkûr şirkette elyevm mevcut müslim ve gayri müslim müstahdemin yeniden tanzimi*" istenmektedir (BCA, 1925c: 8). Tablo 7'de görüleceği üzere yaklaşık 1 yıllık sürede şirket ancak 4 kişiyi tasfiye edebilmiştir.

Sonuç

Çalışmada; Cumhuriyet'in ilk yıllarında imtiyazlı şirketlerde işgücünün dönüşümü, diğer bir ifadeyle yabancı ve gayrimüslim memur ve müstahdemin tasfiye edilerek yerlerine Türklerin istihdam edilmesi incelenmiştir. Belgelerden edinilen bulgulara göre; tasfiye süreci 1923 yılı öncesi Rus ve Yunan tabiiyetinden işçi ve memurlarla başlamaktadır. 1923 yılı itibarıyla de yabancı ve gayrimüslim vatandaşların işten çıkarılmalarıyla tasfiyelerin kapsamı genişletilmiştir. Cumhuriyet ilan edilmeden başlayan işgücündeki dönüşüm; yeni devletin ulus devlet politikaları ve iktisadi bağımsızlık hedefleri doğrultusunda, kapsamı genişletilerek 1930ların ortalarına kadar devam etmiştir. İmtiyazlı şirketlerle başlayan tasfiye süreci Türklerin "iş yapamaz" algısını kırmayı hedefleyen ilk adımı oluştururken, bu adımı ekonominin her alanında Türklerin etkin olmasına yönelik tutum ve politikalar takip etmiştir.

İşgücünün imtiyazlı şirketlerde dönüşümü ilk olarak "alt kademe"deki, odacı, kapıcı, hademe, bekçi gibi mesleklerle başlamış, ardından kâtip, muhasip/muhasebeci, memur, daktilograf, veznedar gibi idari kadrolarda devam etmiştir. Meslek okullarıyla teknik işleri öğrenen Türk gençlerinin istihdamı hızlandırılmaya çalışılmıştır. Ancak belgelerden görüleceği üzere, ilgili meslekte bir usta bırakılmak kaydıyla Türkler ustaların yardımcıları olarak hizmete alınmış, dolayısıyla işi öğrenmek okulda değil işyerinde gerçekleşmiştir. Bazı şirketlerde mütehassısların tasfiyesi sorunlu olarak ilerlerken bazı şirketlerde ise boşalan uzman kadroların, yine şirket içinde 1920li yıllarda göreve başlayan Türk-Müslümanların terfi ettirilerek doldurulduğu gözlenmiştir. Ancak şirket içerisinde boşalan kadroların aynı vasfa sahip kişilerle ikame edilemediği çoğu belgede görülmektedir. İşgücü dönüşümünün şirketler üzerindeki iktisadi etkisi ayrı bir çalışmanın konusu olmakla birlikte dilekçelere yansıdığı kadarıyla

şirketlerde verimlilik kaybı ve nitelikli personel sıkıntısının olduğu bilinmektedir. Yine de şirketlerin hükûmete sunduğu dilekçelerin tasfiyeyi atlatabilmek için yanlı olma ihtimali göz önünde bulundurulsa dahi dilekçelerde konuyu ele alan istatistiki bilgiler ve ihtiyaca binaen hazırlanan cetveller uzman işçi sıkıntısının ilerleyen dönemlerde de devam ettiğini göstermektedir.

Edinilen bulgulara göre imtiyazlı şirketlerin hükûmetle karşı karşıya gelmekten kaçındıkları ancak çoğu durumda süreci zamana yayarak pasif bir mukavemet gösterdiklerini söylemek mümkündür. Bir yandan ilgili yazışmalarda şirketlerin uygun bir lisan kullanarak sürece uygun hareket edecekleri bildirilirken, diğer yandan şirketlerden talep edilen listelerin vaktinde gönderilmemesine dair komiserlikten yapılan şikayetler, şirketler tarafından sürecin yavaşlatılmasına örnek teşkil etmektedir. Yine belgelerde işten çıkarılması istenen kişilerin tasfiyesinin hızlıca uygulanmadığı, hükûmetin kararlı takipleri sonucu tasfiyelerin gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Kas gücü gerektiren faaliyetlerde Müslüman-Türklerin hızlıca işe alındığı görülürken, idari ve fen işlerinin yürütüldüğü nitelik gerektiren alanlarda ise zorluklarla karşılaşmıştır. Ancak hükûmetin yoğun ısrarının olduğu ve listeleri kişi bazlı inceleyerek kararlı bir tutum içerisinde olduğu görülmektedir. Şirketler ise bu ısrar karşısında işten çıkarılması istenen kişiler adına ricacı olarak ek süre talep etmektedir. Çoğu durumda ek süre talebinin gerekçeleri ve çıkarılması istenen kişinin faydaları şirket müdürleri tarafından uzun uzun anlatılmakta, uzman personel sıkıntısı ise her fırsatta vurgulanmaktadır. Hükûmetin tutumu karşısında, şirketler tercih yapmak durumunda kalmaktadır. Ayrıca bazı belgelerde ise şirketin çıkarmak istemediği işçileri “mütehassıs” olarak gösterdikleri tespit edilmiştir.

Tasfiye süreci Meclis tarafından da yakından izlenmiştir. Verilen öneriler ve konu hakkındaki raporlar konuyu gündemde tutarak sürecin takibi hakkında bilgi vermektedir. Şirketlerin gönderdiği raporlarda, Müslüman-Türklerin oranlarındaki artışa dikkat çekilmiştir. Özellikle İstanbul’da kamusal hizmet alanlarında faaliyet gösteren çoğu imtiyazlı şirketin, personel sayısı giderek azalmış ancak çalışanlar arasında Müslüman-Türk oranı yükselmiştir. Bu durumun sebeplerinden biri ise şüphesiz bir yandan yabancı ve gayrimüslim tasfiyeleri gerçekleşirken diğer yandan Müslüman-Türk işçilerin çoğunlukla geçici/ yevmiye usulü olarak işe başlamalarından kaynaklanmaktadır. Ankara’nın başkent olması ve artan inşaat faaliyetleri nüfusu azalan İstanbul’da işçi ve memur sıkıntısını gündeme getirmiş, bu durum şirketlerin hükûmete sunduğu dilekçelere de yansımıştır. Ulus devlet sürecinde Türklerin istihdamı meselesinde hükûmetin tavrı belirleyici olmuş, incelenen belgelere göre 1923-1925 yılları arası işe alınanların neredeyse tamamı Müslüman-Türklerden oluşmuştur. Çalışmanın konusu olmamakla birlikte imtiyazlı şirketlerde çalışan Türklerin düşük vasıf/ düşük ücret çıkmazı 1930’ların ortalarına kadar devam etmiştir.

KAYNAKÇA

- Bakan, J. (2007). *Şirket* (R. G. Ögdül, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Balcı, R., Sırma, İ. (2012). *Memalik-i osmaniye’de osmanlı anonim şirketleri* (1. bs). İstanbul Ticaret Odası.
- Bali, R. N. (2003). *Cumhuriyet yıllarında türkiye yahudileri bir türkleştirme serüveni (1923-1945)* (6. bs). İletişim Yayınları.
- BArch. Bundesarchiv (almanya federal arşivi), deutsches reich, 1871 – 1918, R.901auswärtiges amt, BArch. R.901-6688.
- BArch. Bundesarchiv (almanya federal arşivi), deutsches reich, 1871 – 1918, R.1001reichskolonialamt, BArch. R1001/7845
- Başar, A. H. (1966). Zaferden sonra istanbulda başlıyan iktisadî savaş... *Barış Dünyası*, 54., 52-60.
- BCA (Cumhurbaşkanlığı devlet arşivleri başkanlığı cumhuriyet arşivi). (1922). 26-17-4., 230.
- BCA. (1923a). 37680-151482-99., 534.
- BCA. (1923b). 7-20-1.,30-18-1-1.
- BCA. (1923c). 38547-155997-80., 525.
- BCA. (1923d). 136-25-3., 230.
- BCA. (1923e). 6-31-35., 30-10-0-0.
- BCA. (1924a). 12-61-2., 30-18-1-1.
- BCA. (1924b). 82-71-4.,230.
- BCA. (1924c). 124-4-1.,230.

- BCA. (1924d). 6-34-37.,30-10-0-0.
BCA. (1924e). 38611-154284-113.,525.
BCA. (1924f). 38611-154284-114.,525.
BCA. (1924g). 38611-154284-115.,525
BCA. (1924h). 66-28-13.,230.
BCA. (1924i). 37680-151482-97.,534.
BCA. (1924j). 37680-151482-109.,534.
BCA. (1925a). 82-71-6.,230.
BCA. (1925b). 154-87-5.,30-10-0-0.
BCA. (1925c). 124-4-4.,230.
BCA. (1925d). 28-22-7.,230.
BCA. (1926a). 8-46-4.,30-10-0-0.
BCA. (1926b). 8-46-8.,30-10-0-0.
BCA. (1926c). 66-30-4.,230.
BCA. (1926d). 18-21-6.,30-18-1-1.
BCA. (1926e). 66-33-3.,230.
BCA. (1926f). 149-53-3.,230.
BCA. (1926g). 37680-151482-86.,534.
BCA. (1927a). 82-75-10.,230.
BCA. (1927b). 82-75-1.,230.
BCA. (1927c). 14-54-4.,230.
BCA. (1928a). 117-9-7.,230.
BCA. (1928b). 135-23-3.,230.
BCA. (1934). 244-652-19.,30-10-0-0.
Bostancı, M. N. (1996). *Cumhuriyet'in başlangıç yıllarında ekonomi ve siyaset*. Ötüken.
Cündioğlu, D. (1996). Ernest renan ve 'reddiyeler' bağlamında islâm-bilim tartışmalarına bibliyografik bir katkı. *Divan- İlmî Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 1-94.
Demir, K. (2018). Akyığıtzade musa ve himayecilik düşüncesi—İş Ahlakı Dergisi. *İş Ahlakı Dergisi*, 11(2), 299-327. <https://doi.org/10.12711/tjbe.2018.11.2.0031>
Demir, K. (2019). II. meşrutiyet dönemi osmanlı devleti'nde himaye düşüncesi. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 33. <https://doi.org/10.14520/adyusbd.498290>
Earl, E. M. (1972). *Bağdat demiryolu savaşı* (K. Yargıcı, Çev.). Milliyet Yayınları.
Eldem, V. (1994). *Osmanlı imparatorluğu'nun iktisadi şartları hakkında bir tetkik*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
Elmacı, M. E. (2002). I. dünya savaşı ve kapitülasyonların kaldırılmasının sonuçları. içinde *Türkler* (1-14, ss. 381-390). Yeni Türkiye Yayınları.
Gavril, A. (1327). *Anadolu osmanlı demiryolu ve bağdat demiryolu şirket-i osmaniyesi idaresi'nin içyüzü II*. Mahmutbey Matbaası.
Gedikli, F. (2018). *Osmanlı şirket kültürü*. İz Yayıncılık.
Georgeon, F. (1996). *Türk milliyetçiliğinin kökenleri, yusuf akçura (1876-1935)* (2. bs). Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
Geyikdağı, V. N. (2011). *Foreign investment in the ottoman empire, international trade and relations, 1854-1914*. I. B. Tauris.
Göçek, F. M. (1999). *Burjuvazinin yükselişi imparatorluğun çöküşü* (İ. Yıldız, Çev.). Ayraç Yayınları.
Gülsoy, U. (1994). *Hicaz demiryolu*. Eren Yayıncılık.
Günalan, R. (2017). Tanzimat sonrasında osmanlı devleti'nde yabancı şirketler tarafından yürütülen iş ve işlemlerinde türkçenin kullanımı meselesi. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 5(2).
Hanioğlu, M. Ş. (2006). *Osmanlı'dan cumhuriyet'e zihniyet, siyaset ve tarih*. Bağlam Yayınları.
Huberman, L. (2013). *Feodal toplumdun yirminci yüzyıla* (13. bs). İletişim Yayınları.
HSTAS Hauptstaatsarchiv stuttgart (stuttgart devlet merkez arşivi) HSTS, E 40/18, Bü 141.
Karabulut, U. (2013). Muhâmât kanunu: türkiye'de avukatlık kurumunun düzenlenmesi ve istanbul barosunda yaşanan tasfiyeler. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 13(27), 79-104.
Kasaba, R. (1993). *Osmanlı imparatorluğu ve dünya ekonomisi on dokuzuncu yüzyıl*. Belge Yayınları.
Kazgan, H. (1999). *Osmanlı'dan cumhuriyet'e şirketleşme*. Vakıfbank.
Keyder, Ç. (2010). *Türkiye'de devlet ve sınıflar* (16. bs). İletişim Yayınları.

- Koral Türk, M. (2011). *Erken cumhuriyet döneminde ekonominin türkleştirilmesi*. İletişim Yayınları.
- Orman, S. (2001). *İktisat, tarih ve toplum* (1. bs). Küre Yayınları.
- Örsten Esirgen, S. (2010). *Osmanlı devleti'nde yabancılara verilen kamu hizmeti imtiyazları* [Doktora Tezi], Ankara Üniversitesi.
<https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/33983/390195.pdf?sequence=1>
- Özkan, A. (2014). Millî mücadele'den sonra ve cumhuriyet'in ilk yıllarında yabancı sermayeli şirketlerde türkçe meselesi. *Belleten*, 78(283), 1135-1156.
<https://doi.org/10.37879/belleten.2014.1135>
- Özkan, A. (2023). Türkiye'de yabancı sermayeli şirketlerden yabancı ve gayrimüslimlerin tasfiyesinin nedenleri (1922-1923). *Belleten*, 87(308), 293-331. <https://doi.org/10.37879/belleten.2023.293>
- Pamir, A. (2002). Kapitülasyon kavramı ve osmanlı devleti'ne etkileri. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 51(2), 79-119. https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000000565
- Pilz, F. (2009). *Der sozialstaat, ausbau-kontroversen-umbau*. BpB Verlag.
- Polanyi, K. (2011). *Büyük dönüşüm, çağımızın siyasal ve ekonomik kökenleri* (A. Buğra, Çev.; 10. bs). İletişim Yayınları.
- Quataert, D. (2008). *Sanayi devrimi çağında osmanlı imalat sektörü* (T. Güney, Çev.; 2. bs). İletişim Yayınları.
- Robins, N. (2017). *Dünyayı değiştiren şirket: doğu hindistan kumpanyası'nın modern çokulusluluğu şekillendirmesi* (M. İ. Özekmekçi, Çev.). h2o Kitap.
- Sarı, H. (2011). *Osmanlı imparatorluğunda yabancı istihdamı: anadolu-bağdat ve hicaz demiryolu örneği (1888-1918)* [Yüksek Lisans Tezi], İstanbul Üniversitesi.
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>
- Şanda, H. A. (1967). *Türkiye'de ilk sermaye şirketleri (1860-1918)*. İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
<https://www.yildirimkoc.com.tr/usrfile/1614522467b.pdf>
- Şener, A. (1990). İttihat ve terakki cemiyetinin iktisadi ve mali politikaları (1908-1918). *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, VIII (1), 203-232.
- TBMMZC (Türkiye büyük millet meclisi zabıt ceridesi), dönem:2, içtima: 96, C: V, 6.2.1340.
- TBMMZC, Dönem: 2, içtima: 98, C: V, 9.2.1340.
- Tan, T. (1967). Osmanlı imparatorluğunun yabancılara verilmiş kamu hizmeti imtiyazları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 22(2). https://doi.org/10.1501/SBFder_0000000873
- Tekerek, M. (2021). Türk—rum iş gücünde dönüşüm: cumhuriyetin ilk yılları. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 17(33), 35-66.
- Toprak, Z. (1995). *Milli iktisat—milli burjuvazi*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Üstel, F. (2008). *“Makbul vatandaş”ın peşinde* (3. bs). İletişim Yayınları.
- Yıldırım, İ. (2002). Osmanlı demiryolu politikasına bir bakış. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1).
- Yılmaz, A. (2012). 1930'lu yıllarda cumhuriyet halk fırkası (partisi), iktisadi kriz ve küçük esnaf. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 11(21), 59-90.

Etik kurul onayı

Çalışma, arşiv belgelerine dayandırıldığından, etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Araştırmacıların katkı oranı beyanı

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.